

A magyar történetírás és a marxizmus¹

Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához

„Életem nagy részét, tudatos létemnek valószínűleg a legnagyobb részét egy olyan reménynek szenteltem, amely nem valósult meg, és egy olyan ügynek, amely nyilvánvalóan elbukott: az októberi forradalom által elindított kommunizmusnak. Semmi sem csiszolja azonban jobban az ember elméjét, mint a vereségek. [...]

A most belátható időben védenünk kell Marxot és a marxizmust a történettudomány keretein belül és azon kívül is a politikai és ideológiai alapú támadások ellen. Ha ezt tesszük, a történetírást is megvédjük, valamint az ember képességét arra, hogy megértse, mitől lett a világ olyan, amilyen és hogyan segítheti elő az emberiség egy jobb jövő kialakulását.”

Eric Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról.*
Budapest, Napvilág Kiadó, 2006. 266. és 193.

¹ Mielőtt e tanulmány a jelenlegi, végleges formáját elnyerte volna, számos kollégám vitatta meg az ELTE Kelet-Európa Története Tanszékén 2012. január 13-án. A *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében* (Ruszisztikai Könyvek XXXIII. Budapest, Russica Pannonicana, 2011) c. tanulmánykötetemben megjelent eredeti szöveghez képest a mostani írás számos módosításon esett át, ami köszönhető az említett tanszéki vitának és azon túl más kollégák írásbeli vagy szóbeli kritikai, jobbító szándékú megjegyzéseinek is. Ezúton is hálás vagyok mindazoknak, akik elolvasták és véleményezték e terjedelmes írást, így mindenekelőtt olyan kiváló kutatóknak, mint Agárdi Péter, Benedek Gábor, Filippov Szergej, Földes György, Harsányi Iván, Majoros István, Palotás Emil, Pritz Pál, Pók Attila, Sipos Péter, Szigeti Péter, Szvák Gyula és Wiener György. Természetesen minden hibáért, tévedésért a felelősség csakis engem terhel.

„A Kelet-Európa-szemléletet azért bírálták és bírálják, mert éppen a szocialista »béketábor« erőszakolt viselkedésének tekintik. Holott az a szocializmus, az a rendszer, amely itt alakult, azért volt olyan, amilyen, mert éppen Kelet-Európában jött létre.”

Niederhauser Emil: Előhang 1989 Kelet-Európájához.
Eszmélet 5 (1990. tavasz), 25.

„A társadalmi fejlődés azonban állandóan növeli a részmozzanat és az egész közti feszültséget. Éppen azért, mert a valóság immanens értelme egyre erősebben sugárzik ki belőle, a történésnek a mindennapiságban egyre mélyebben gyökerező értelme a totalitást a jelenység tér-időbeli mozzanatiságára hozza le. A tudat útja a történelmi folyamatban nem válik kiegyenlítettebbé, ellenkezőleg, egyre nehezebb és felelősségteljesebb lesz.”

Lukács György: Mi az ortodox marxizmus?
In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Kiadó, 1971. 241.

Néhány előzetes megjegyzés

Ez a tanulmány nem a címben jelzett kérdéskör historiográfiai vitáinak történetét tartalmazza, noha viszonyul hozzájuk, fontos elemeit felidézi, rekonstruálja. Esszé ez, amely a politika és történetírás viszonyával foglalkozik a mai Magyarországon. Az írás egyetlen célja – hűen a motóban foglalt gondolatokhoz –, hogy felvessen néhány olyan elméleti alapkérdést, amelyek a marxizmushoz, a „marxista szempontrendszerhez”, „a totalitás mindenkori nézőpontjához” (Lukács) való viszonyról, annak „érvényességéről” szólnak, és amelyeket a magyar történetírók körében nem szokás komolyan megvitatni. Marx tanai, tudományos eredményei, a *marxizmus* mára már a képzetesebb szerzők számára is mint valamiféle letűnt, obskúrus, jobb esetben sematikus nézetrendszerként szerepelnek, amelyeknek tartalmi vonatkozásairól általában semmiféle konkrét ismerettel nem is kell rendelkezni, elegendő azt leminősíteni, diszkreditálni a mai politikai elvárásoknak megfelelően. Mintha a modern polgári társadalomban szinte előírás lenne: azokat a szavakat, kifejezéseket is zavarod össze, amelyek a fennálló rendszer kritikai elméletének leírására szolgálnak. A *marxizmus* vagy a *kommunizmus* kategóriái körül mutatkozó tudatos manipuláció nem egyszerűen a tudomány kirekesztésére épül. A tárgyyszerű tudományos megközelítést elutasító attitűd része a társadalmi és politikai érdekharcoknak (az osz-

tályharcnak), annak egyfajta elfedésére szolgál.² A marxizmus negatív megkülönböztetése – akárcsak régen a „másként gondolkodásé” – a fiatalabb generációk számára már szinte természetes. Ennek okairól nem itt kell elmélkedni, de annyi mégis idekíváncozik, hogy a jelenség elválaszthatatlan a rendszerváltás nyomán létrejött új uralmi viszonyok egész rendszerétől és annak fenntartásától.³ A „marxistázás”, „kommunistázás”, a régi államszocialista rendszer hivatalos kriminalizálása mind a mai rendszer emberellenességének relativizálását, elkendőzését szolgálja. A mai hatalmi elitiek ezáltal terelik el a figyelmet saját politikai magatartásukról, privilegizált társadalmi helyzetükről, tekintélyuralmi törekvéseikről, a szociális és kulturális degradáció tényeiről. Miközben a „kommunista” (természetesen nem a horthysta!) múlt „bűnös világa” felé mutogatnak, számosan közülük e „bűnös világ” menedzserei voltak. E differenciálatlan „marxistázás” és „kommunistázás” egyfajta belépőjegy az értelmiségiek számára a hivatalos politika és a hivatalos akadémiai élet világába. Hogy egykori kommunisták vagy kommunista párttagok is megváltották e belépőjegyet, nem erősíti, hanem gyengíti e beállítódás erkölcsi erejét és hatását. A „kommunizmus bűneinek” – hagyjuk most a fogalomhasználat abszurditását – az egész államszocialista rendszerrel való azonosítása, a valódi kulturális és szociális teljesítmény és a rendszer bűneinek összemosása a jelenleg fennálló rendszer törekeny politikai és ideológiai építményének cementező anyaga.

² Természetesen a marxizmus történeti és tudományos meghatározása fogalmi értelemben nem lehet e tanulmány feladata, egyszerűen szétfeszítené annak kereteit. De az írás módszertani intenciója, felfogása és szempontrendszere a jelen keretek között is remélhetőleg körvonalazódik. A fogalom körüli zűrzavar jellegéről lásd Tütő László legutóbbi írását (2012). Bármit értsünk a marxizmus fogalmán, eredendően itt egy rendkívül gazdag elméleti fejlődésről van szó, amely Marxon és Engelsen kívül bizonyosan magában foglalja Kautskyt és Plehanovot, Rosa Luxemburgot és Lenint, Antonio Gramscit és Lukács Györgyöt, hogy a későbbi francia és brit, német és amerikai, latin-amerikai, ázsiai vagy afrikai marxisták képviselőit ne is említsem, hiszen sok-sok ezer, talán tízezer szerző nevét kellene felsorolni. Mint *rendszerellenes elmélet* a XIX-XX. század fordulóján hallatlanul alkalmas volt arra, hogy a történészek a hatalomtól, a hatalmi elitektől és pártjaiktól független kritikai történetírást művelhessenek a marxi elemzési módszer és szemléletmód segítségével, már aki ezt az utat követni kívánta. A számos irányzatba sorolható számtalan marxista szerző mindmáig ragaszkodik ezen elméleti hagyományhoz: vannak „gnoszeológusok”, mint Ojzerman, „ontológusok”, mint Lukács, de olyan felosztás is létezik, mely szerint a marxizmusnak „szovjet” vagy „nyugat-európai” fejlődése van. Mégis, az alábbi fogalmak használata és a bennük megtestesült módszer – ha nem is iskolás meghatározás szerint – valamiképpen, nyilván nem a legitimációs ideológia szintjén, összekapcsolja ezeket az irányzatokat.

³ Az új rendszer létrejöttéről egy terjedelmesebb tanulmányban foglaltam össze ismereteimet (Krausz 2010, 80–101).

Közismert, hogy a világban sokféle a marxizmus tudományos teljesítménye úgy épült be az egyetemes tudomány és felsőoktatás keretei közé, mint Arisztotelész vagy Max Weber munkássága. Összevetve a mi régiókat Nyugat-Európával, az USA-val vagy a latin-amerikai térséggel, szembetűnő szellemi életünk provincializmusa. Nálunk hovatovább a marxizmus „kirekesztése” mainstream politikai-ideológiai követelmény. (Garai 2011) Eközben másutt a radikális kritikai történetírás, a minden típusú elnyomást elutasító, ideológiai premisszáit nem rejtegető „transzparens historiográfia” (Zimmermann 2012), és egy ezzel rokon, mindenfajta „gyarmatosító”, (Nyugat-)Európa- és USA-centrikus gondolkodásmódot elutasító történetírás tör magának utat a globális „gyarmatisággal” és helyi „fundamentalizmusokkal” szemben (Grosfoguel 2011). A latin-amerikai szerző, Grosfoguel „transzparensten” vállalja az antikapitalista kritikai szemléletet, a perifériák és félperifériák „alávetettjeinek látószögéből” vizsgálva a történelmi folyamatot. Kihívás ez a nyugati mainstream történetfelfogással szemben (beleértve a „baloldali kánont” is) egy új tudás, a „transzmodern gondolkodás” nevében és szellemében. E kollégák meggyőződése – amit jelen sorok szerzője is oszt –, hogy a főáramú (liberális vagy nacionalista) történetírásban kifejeződnek az uralmi viszonyok konzerválására irányuló törekvések mind a világrendszer egészét, mind annak nemzeti-regionális szintjeit illetően. Míg Magyarországon és a mi kelet-európai régióinkban általában a posztmodern zászlaja alatt is a marxizmus szellemtelen csepülése zajlik, addig a „posztmodern érzékenységre” igazán nyitott történész, Foucault munkásságában Marx fontos orientációs pont maradt. Egy őt kritikailag elemző tanulmány szerzője „fel is rója” neki, hogy miközben Foucault a marxista értelmiségi egyik definícióját rekonstruálja, meghatározásához alapként a marxista módszert használja: „Foucault-nak az új értelmiségre [...] vonatkozó, konstruktív meghatározási módszere nem különbözik kritikájának tárgyától, a marxista élcsapatától és a hatalmi rendszerrel való szembenálláson alapuló osztálytudat fogalmától. Tény, hogy Foucault készségesen használja a Marx-féle kritikai alapokat, amennyiben a történelemcsinálást tudatos emberi tevékenységnek tekinti. A valóságos rezsimekben létező ellenerők fogalmi emlékeztetnek a dialektikus materializmus tézis és antitézis páriaira. Foucault [...] ténylegesen a marxi kereteket használja fel.”⁴

Nem véletlen, hogy a „marxizmus” vagy Marx tudományos és elméleti-módszertani teljesítménye már régen beépült az egyetemes társadalomtudományokba. E tényt még a mi régióinkban is nehéz megkerülni, noha már két évtizede nem folyik az egyetemeken sem módszeres tanítása, sem kutatása. A hazai történetírás korábban sokrétűen integrálta a marxi hagyomány, a marxi fogalmi kultúra számos elemét, amelyek a mai

⁴ Bayari 2000; Szigeti Péter értékelésében (2005b) is egyértelműek Foucault marxista gyökerei.

korszak minden harcos antimarxizmusa ellenére is sok összefüggésben fennmaradtak. Az elmúlt évszázadban a marxizmus fogalmi rendszere, kategóriái jelentékeny mértékben az egyetemes történetírás mindennapi kategóriáivá váltak. Példaképpen említek néhány ilyen fogalmat, amelyek a marxi elméleti tradícióban persze egymással meghatározott összefüggésben állnak: *társadalmi forma, (ázsiai, keleti) termelési mód, rabszolgatartó társadalom, feudalizmus, kapitalizmus, kommunizmus, második jobbágyság, tőke(viszony), társadalmi osztályok, osztálystruktúra, munkásosztály, tőkésosztály, elnyomók és elnyomottak, köztulajdon és magántulajdon, egyén–közösség–állam, tulajdonosok és tulajdon nélküliek, (világ)piac, áru, munkabér, profit, értékföllet, kizsákmányolás, tőkefelhalmozás, tőkés világrendszer stb.* Ebből mindenesetre az a következtetés magától adódik, hogy ettől az elméleti hagyománytól nem könnyű „megszabadulni”. Szervetlen félredobása éppen a mi, kelet-európai régiókban jellemző ma a leginkább, ahol évtizedeken keresztül hatalmi eszközökkel sulykolták Marx tanulmányozását. Mint annak idején Marx tanításainak meghonosítása, mostani – minden tudományosságot nélkülöző – diszkreditálása is a neofiták buzgalmával zajlik, akárcsak az 1940–50-es években a polgári tudományosságé. Mintha a marxista tudományosság is egyfajta politikai bosszú áldozata lenne. Persze, nemcsak a történetírásban rajzolódik ki a folyamat e jellegzetessége, de az *egész* sajtószerszűsége talán e téren ragadható meg a legtisztábban.

Ismételem, a címből asszociálható ambiciózus historiográfiai feladatra semmilyen értelemben sem vállalkozhatom, még az általam nagyjából áttekinthető XX. század történetének vonatkozásában sem. Ezért – mindenekeelőtt – egy kiváló kolléga, Gyáni Gábor elméleti munkásságában igyekszem megragadni a jelzett problémakör néhány mai, aktuális összefüggését. Hogy miért éppen Gyáni Gábor munkáiban?⁵ Mert az új korszak mainstream akadémiai historikusai között – a jelenkori történelmet szem előtt tartva – a legszínvonalasabb *elméleti vizsgálódásokkal*, jelentős elméleti publicisztikájával⁶ ő hívta fel magára a figyelmet, de komoly erudícióval elsősorban (társadalom)történeti kutatásaiban tűnt

⁵ E választásnak nem szubjektív-személyes oka van, bár az is lehetne, hiszen az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején Gyáni Gáborral együtt sajtóírtunk el a történetírás, a történettudomány alapjait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Ő is gyakran emlegeti azokat a professzorokat, akiket szerencsés módon rendszeresen hallgathattunk az egyetemi padosorokban, így például Orosz Istvánt, Niederhauser Emilt, Ránki Györgyöt, Irinyi Károlyt és folytathatnánk a sort.

⁶ Egyik utóbbi tanulmányában (eredetileg akadémiai székfoglalója) is az „esemény és a struktúra” összefüggéseiről elmélkedve tulajdonképpen a mai történetírás elméleti „megtermékenyíthetőségével” foglalkozik. (Gyáni 2011b, 1324–1333)

ki (lásd például Gyáni 1983; Gyáni 2011a), szóval feltétlenül érdemes vitapartner. Gyáni a mainstream akadémiai történetírás talán ma egyetlen olyan reprezentánsa, aki időről-időre kísérletet tesz arra, hogy *elméletileg* felbecsülje vagy legalább bírálja a marxista történetírói „paradigma” egy-egy alakját vagy a nézetrendszer valamely tendenciáját a múltban és kisebb mértékben a jelenben. Mint az Akadémia levelező tagja, tudatában van annak, hogy benne megnyilatkozik a hazai történetírói „korszellem”, amennyiben őszintén vállalja a mai mainstream egyik irányzatának, ahogyan ő fogalmaz, a „kozmpolita-liberális” felfogásnak a képviselőjét. Tegyük hozzá még egyszer – színvonalas képviselőjét.

Ha feltételesen elfogadjuk „normatívaként” a történelem foucault-i fogalmát, amelyet Gyáni Gábor is előszeretettel ajánl, akkor olyan elméletre van szükség, amelynek segítségével a történelem bonyolult sokfélesége megragadható anélkül, hogy elemeire bomlana szét. (Gyáni 2003, 17) De, mint ahogy ugyanő hangsúlyozza nem egy írásában, ez a *szétbomlás* a tudományos gyakorlatban már végbement; olyan mély az elméletellenesség mai történetírásunkban, hogy lassan megszűnik a közös fogalmi beszéd az egyes szakterületek képviselői között. A magam részéről természetesen sem Gyáni Gábort, sem senki mást nem kívánok semmiről, még kevésbé a marxizmus szemléleti előnyeiről vagy történetelméletéről, világlátásának helyességéről meggyőzni. Pusztán jelezni szeretném a történelem fentebbi értelmében, hogy Magyarországon is korai még temetni a valóban alternatív történet szemléletet, a marxi történetfelfogást.

1. A formációelmélet magyarországi „meghaladásáról”

1.1. Elmélet vagy legitimitáció?

A leggyakoribb tévedés a mai magyar történetírói gyakorlatban (de nemcsak ott!), hogy a marxizmust, a marxi nézetrendszert, a marxi történetfelfogást öntudatlanul, néha tudatosan, mindenfajta tudományosság félredobásával *összekeverik az államszocialista rendszer legitimitációs ideológiájával, a marxizmus-leninizmussal.*⁷ Ez nem pusztán „ártatlan” tévedés, mert következményei a történetírás, a történeti kutatás tárgyát és kereteit nem szélesítik, hanem rendkívüli módon beszűkítik. E tévedés leegyszerűsíti magának az államszocializmus történetének is egész problémáját. Miközben – feltételezem – abban egyetértünk, hogy a történetírás

⁷ Ezt a különbségtételt Glatz Ferenc részben érzékeltette a tudománytalan megközelítésekkel szemben egy, a Magyar Történelmi Társulat 1991. április 13-i ülésén felolvasott előadásában, amelyet húsz évvel később publikált is: (Glatz 2011, 323–324).

alapfunkciója a következő: minél gazdagabb és igazabb képet adjon a történelmi folyamatról, minél több, minél sokrétűbb anyagot közvetítsen az emberek, a társadalom számára. Mindezzel kapcsolatban érdemes rámutatni néhány problémára. Igaz, messze vagyunk már a „marxizmus hegemoniájának” aczéli célkitűzésétől, azért jól emlékezünk arra, hogy az 1960-70-es (részben még az 1980-as) években a marxizmus zászlaja alatt éppen Magyarországon fontos, a mi generációnkra feltétlenül ható szellemi kísérletek zajlottak. Gyáni Gábor maga is hangsúlyozza például Lukács György, illetve tanítványai intellektuális teljesítményét az 1960-as években (a „diktatúrában”!), amely éppenséggel a legitimációs ideológiával ellentétes szellemi inspirációt hozott számunkra a *marxizmus* jegyében, ami kihatott a magyar történetírás egyes alakjainak és irányzatainak teljesítményére is. Noha megíratlan még a marxizmus elmélettörténete az államszocializmus korában, azért mi jól emlékezünk a közös debreceni (mások a pesti, szegedi vagy pécsi) egyetemi évekre, amikor Tőkei Ferenc Marx-rekonstrukciója éppen a formációelmélet terén⁸ szintén behatolt a történettudomány területére, de nemcsak Magyarországon (kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy talán itt a legkevésbé), hanem szerte a világon Kínától Angliáig, Párizstól Moszkváig, megbolygatva a szovjet marxizmus állóvizeit is. Ellentétben néhány mai feltételezéssel, már az 1960-as években sem volt divatban a tudomány területén a Kautskytól Sztálinig vezető lineáris, evolucionista gondolkodásmód, amely öt társadalmi formát állított fel időrendi sorrendben, és ezek végcéljaként a kommunizmust deklarálta.⁹ Valójában Marx semmilyen végcél nem tűzött ki a történelem elé, hiszen nézetrendszerében a történelem nem teleologikus folyamat, a polgári társadalomnak, a kapitalizmusnak a meghaladása, illetve egy más világ, „a tőkén túl” világa (Mészáros István) csupán egy *lehetőség* (Marx akár az emberiség pusztulását is a lehetőségek között tartotta számon).¹⁰ Marx a különböző társadalmi formák történelmi időben és térben való elhelyezésekor éppenséggel egymásmellettiségüket is feltételezi, sőt ezeknek a formáknak az összekapcsolódását, amelyekről akkor tudunk meg a legtöbbet, ha nekilátunk a modern polgári társadalom gazdasági-történelmi, egyszersmind kritikai feltárásának. „Így a polgári gazdaság – írja Marx a *Grundrisse* Bevezetésében – csak akkor jutott el a feudális, antik, keleti gazdaság megértéséhez, amikor a polgári társadalom önbírálata megkezdődött.” (MEM 1972, I:31)

⁸ A Tőkei Ferenc nemzetközi beágyazottságát tükröző elméleti publikációkból csupán néhány: Tőkei 1963; Tőkei 1969; Tőkei 1975; Tőkei 1979. Műveinek bibliográfiáját lásd *Állandóság...* 2000, 444–467.

⁹ Tőkei munkájának (1971) bevezetésében (12–22) a sztálini gondolkodásmód és elméleti-történelmi koncepció radikális kritikáját szolgáltatta.

¹⁰ Érdemes beletekinteni még ma is a marxista Ágh Attila könyvébe (1976), amely szerencsésen nélkülözi újabb korszakának politológiai orientációját és horizontját.

A marxi társadalmi forma-elmélet mindenekelőtt *A német ideológiában*, a *Grundrisse*-ben és *A tőkében* ragadható meg. Az államszocialista tan-
könyvekből éppen ennek differenciált kifejtése hiányzott, mindenekelőtt az
„ázsiai termelési mód”, az „ázsiai forma”, a „keleti gazdaság”, a feudalizmus
különböző formaváltozatainak fogalma(i) és maga az elemzési mód. Annak
ellenére, hogy egy magyar tudós, Tőkei Ferencnek köszönhetően éppen
Magyarországon vált először hozzáférhetővé a marxi formációelmélet teore-
tikus rekonstrukciója, ezen eredményei nem mentek át mélyebben a tudomá-
nyos közgondolkodásba, de azért sokakat megérintettek a történészek
körében is. Volt néhány kísérlet arra, hogy szaktudományos szempontból
kétségbe vonják az elmélet érvényességét, mondván, az antikvitásban és
a keleti társadalmakban is léteztek már a magántulajdon bizonyos formái,
szemben a fáraó vagy a császár által megtestesített elvont „köztulajdon-
nal”.¹¹ A jeles szaktudóssal, Komoróczy Gézával folytatott vita fontos hoza-
déka volt, hogy a tőke özönvíz előtti formái vagy a magántulajdon megje-
lenésének első csírái nem keverendők össze az évezredekkel későbbi, a
modern társadalmat meghatározó tőkés magántulajdon formaváltozataival,
az uralomra jutott tőkerendszerrel.¹² Tőkei halála után a formációelmélet, a
materialista történefffogás legfontosabb, összegző jelentőségű tanulmá-
nyai Wiener György nevéhez fűződnek,¹³ noha, érhetően, a mai Magyaror-
szágon különösebb szellemi izgalmat nem keltek. Ha figyelembe vesszük
a marxista társadalom- és történelemelmélet államszocialista korszakban
tapasztalt fejlődését, láthatjuk, hogy az jóval szélesebb horizontú, mint amit
ebből a történészek észleltek és észlelnek.¹⁴

¹¹ Egyes beállítással ellentétben, a valóságban az ázsiai termelési mód fogalma
körüli vita Magyarországon nem úgy zajlott le, hogy egyik oldalon álltak Tőkei
és a teoretikusok, a másik oldalon pedig a szaktörténészek. A szaktörténészi
vitákból lásd Komoróczy (1975), Hahn (1975), Ecsedi (1976) írásait.

¹² Marx formációelméletének pusztá megértése is feltételezi a marxi fogalomalkotás
történeti és logikai sajátosságainak elsajátítását, ami az államszocializmus
évtizedeiben sem volt túlzottan jellemző a szaktudományok berkeiben (noha
például éppen Szűcs Jenő nemzetfogalmának körvonalazása során ez a mód-
szer igen pozitív eredményekre vezetett). E fogalomalkotás sajátosságainak
kifejtése megtalálható Wiener György (2009a, 7–78) írásában.

¹³ A témakörben Wiener talán legfontosabb tanulmánya egy 2000-es írása, lásd:
(Wiener 2009b, 81–114).

¹⁴ A hazai történetírás fejlődése akkor igazán szembeötlő, ha összevetjük e téren
a szovjettel, amelynek szárnalmas evolúcióját a peresztrojka igyekezett ugyan
felgyorsítani, de addig sem jutott el, hogy a Szovjetunióban a marxista Eric
Hobsbawm (aki éppen a formációelmélet terén is jelentős teljesítményt mutatott
fel!) akár egyetlen könyvét is publikálták volna. Eközben még az 1980-as évek
végén is azzal a több mint 30 évvel korábbi problémával birkóztak, hogy kit
lehet és kit nem lehet a Lenin-korszak sztálini időkben kivégzett alakjai közül
rehabilitálni. A levéltárak megnyitása sem került még ténylegesen napirendre.

Nemrégén Kövér György – alighanem elsőnek – kísérletet tett arra, hogy a magyar történelem tankönyvi szakaszolására vonatkozó vizsgálódásában elhelyezze a formációelméleti megközelítést; az elmélet használata természetesen „kudarccal” végződött (a kérdés legfeljebb az, hogy vajon ebben az elmélet vagy az azt felhasználó történészek a ludasak). Ám itt az elméleti problematika egy speciális „technikai kérdésen” nyugszik, nevezetesen azon, hogy melyik megközelítésmód alkalmas a történeti korszakok és határaiak megállapítására éppenséggel a magyar történelemben. Nem tagadom a feladat súlyosságát és fontosságát. Ha jól értem a szóban forgó írást, akkor minden más megközelítés is kudarccal végződött a szakaszolás kérdésében (Kövé 2010, 70). Még a gazdaságtörténeti szakaszolás sem felelt meg valamilyen, közelebbről meg nem határozott elvárásoknak. Noha Kövér is inkább csak a vulgármarxista felfogás hatását vizsgálja a történetírásban, meggondolandó az a megállapítása, hogy a meghaladni próbált politika- és államtörténeti korszakolás után pozícióba került formációelméleti történetmagyarázat hiábavalóan bukott meg, mert a helyébe visszakerült ósdi politikatörténeti tradíció sem hozott megváltást: „a formációelméleti megújulás kísérleteinek kudarcát a rendszerváltással beinduló új »szintézisipar« sem tudta érdemben feldolgozni. Ezeknek a munkáknak a periodizációs gyakorlatát bizvást nevezhetjük »visszazökkenésnek« a dinasztikus, illetve állam- és politikatörténeti kánonhoz. Első látásra legjelentősebbnek talán a »nemzeti mozzanat« főcímbe történt bekerülése tűnik [...]» (Kövé 2010, 70)

Ugyanebből az „elmélettelen” beállítódásból fakad a formációelmélet ama durva, noha általánosan elfogadott meghamisítása, amely az 1989-ben megbukott államszocialista rendszert „kommunizmusként” definiálja, ami az amerikai politológiából került át a kelet-európai gondolkodásba. Ez a mókás fogalmi eljárás túlmegy Sztálin és Szuszlov gyakorlatán is, Kádárról és Aczélról nem szólva, hisz soha egyikük sem nevezte a rendszert *kommunizmusnak*, a korabeli magyar hivatalos propaganda pedig csak „a szocializmus építéséről” beszélt. Marx kommunizmuskonceptiója még Sztálint is kötelezte.¹⁵ Hát így lesz a formációelméletből szimpla karikatúra, amelyet az új „hivatalosok” komoly arccal népszerűsítene. Ismétlem, Gyáni Gábor természetesen nem tartozik a rendszer tucatideológusai közé, bár egyik, Ránki György pályájával foglalkozó írásában – csak példaképpen említem számos más írása mellett – a marxizmust még ő is úgyszólván „ideológiai kötöttségként” tekinti csupán; elfelejti felidézni még egy-két oldallal odébb leírt gondolatait, melyek szerint a marxizmus éppenséggel valami egészen mást (is) jelentett (az ellenzéki gondolkodást). A régi rendszer Ránki akadémikussal szembeni „engedékenysé-

¹⁵ Lásd az államszocializmus történetére vonatkozó fogalmi elemzéseket: (*Államszocializmus... 2007*; Szerdahelyi 2005).

ge” valóban és nyilvánvalóan ragyogó tehetségének is szólt, valamint hatalmas munkásságával magyarázható – írja nagyon helyesen Gyáni. Ezt azonban úgy interpretálja, hogy a professor élete vége felé egyre inkább „megszabadult” az ideológiai kötöttségektől. Nem hangsúlyozza, hogy miközben Ránki megszabadult az *ideológiai* kötöttségtől, valójában sohasem adta fel a marxista elemzési módszert és kritikai szemléletet. (Egyébként nem tudok Ránki egyetlen olyan megjegyzéséről sem, írásairól, műveiről nem is szólva, amelyekben tagadta volna, hogy marxista történész, vagy akár csak utalt volna erre. Az ellenkezőjére viszont sok példa van, egyikre-másikra e cikk keretei között is utalok.) Ugyanakkor Gyáni korrekten leírja (2009), hogy a marxista Ránki György egy egész korszak újító historikusa volt, mindig úttörőnek, egész generációk számára szellemi kezdeményezőnek számított. Mellesleg megjegyezve, Gyáni Gábor mintha Szűcs Jenő esetében is eltúlozná a marxizmussal való „belső hadakozás” jelentőségét, hiszen még azt sem bizonyítja, hogy ilyesmi valóban lejátszódott volna a jeles történész gondolkodásában. Gyáni szerint Szűcs éppen a *Bibó Emlékkönyv* számára megírt híres, Európa régióiról szóló tanulmányával jutott el kvázi a marxizmus meghaladásáig: „Amikor 1979-ben Bibó István meghalt, tisztelőinek szűk csoportja úgy határozott, hogy tanulmánykötetet jelentet meg a Kádár-rendszer által végig üldözött demokrata politikai gondolkodó emlékére. A szervezők közt találjuk Szűcs Jenőt is, aki a korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet fokozatosan legyűrve ez időben jutott el Bibó befogadásáig.” (Gyáni 2008a, 5)

Két probléma is van itt egyszerre. Az egyik, hogy Szűcs egyetlen munkájának terminológiájában, következtetéseiben sem állt szemben a marxista formációelmélettel vagy általában a marxista módszerrel, így azt „nem vetkőzte le”, ilyen jellegű elméleti megfontolásokat sehol sem fejteget (bár néhol mintha a szellemi-ideológiai folyamatokból vezetné le a gazdasági természetű tényeket, de Gyáni Gábor nyilván nem erre gondol). A nemzettel foglalkozó munkáiban gondolkodását kifejezetten a marxista történeti módszer termékenyítette meg, amikor a nemzet fogalmi kifejlődésében annak modern és polgári jellegét domborította ki a nemesi nemzettradícióval és a „szentistváni mitológiával” szemben¹⁶ – mintha csak megsejtette volna, merre megy a kelet-európai történelem. A marxizmus „beszüremkedése” Szűcs munkáiba egyébként sem olyas-

¹⁶ A marxista történetírás progresszív irányzatának megfelelően hangsúlyozta Szűcs (1974a, 30–31): „A magyar nacionalizmus a közép-kelet-európai fejlődés ama sajátos altípusához tartozik, melynek előzményei közt és érvrendszerében nagy szerepet játszik az egykori középkori – nem »nemzeti«, de utólag nemzetinek minősített – állam és az annak hagyományait az »idegen« központi hatalommal szemben a továbbiakban is őrző rendiség. Ide tartozik még a cseh és a lengyel fejlődés is [...]”

valami, amit ki lehetne metszeni belőle. Fő munkájában (Szűcs 1983), amelyről Gyáni Gábor rajongva ír, Szűcs több összefüggésben is dicséri és hivatkozik marxista vagy a marxi történetfelfogáshoz igen közel álló szerzőkre, például P. Andersonra vagy I. Wallersteinre. Ez utóbbinak a centrum–periféria összefüggését kimunkáló elméletét is elfogadja a világgazdaság létrejöttének koncepciójával együtt, hogy magáról Marxról ne is beszéljünk, akit Szűcs szintén egyetértőleg idéz.¹⁷ Ilyen értelemben Szűcsöt nem lehet „kimosni” a marxizmusból. Ugyanakkor kétségtelenül bizonyos rokonszenvet kelt Gyáninak az a hevülete, amellyel a legszínvonalasabb marxista szerzőket igyekszik „átmenteni” a maga liberális zászlaja alá (hiszen ki is dobhatná őket, mint ahogyan azt sok más kolléga főleg a „nemzeti táborból” meg is teszi).

A másik mozzanat e téren a Bibó István intellektuális hagyatékához való viszony. A néhány évvel ezelőtt elhunyt Szalai Pál, a demokratikus ellenzék egyik alapítója, aki a bibói hagyaték népszerűsítője volt már a régi rendszerben is, szerette mondani, hogy Bibó István azért került ki a rendszerváltás után a legtöbbet hivatkozott szerzők köréből a „perifériára”, mert nem egyszerűen demokrata volt, hanem *demokratikus szocialista*.¹⁸ Szabó Zoltán 1959-ben megjelent híres Bibó-tanulmányában határozottan megkülönböztette őt a tucatliberálisoktól. Bibót, a parasztpárti antihorthystát, aki 1945 nyomán a kommunistákkal lépett szövetségre, Szabó is a demokratikus szocialisták közé sorolta már a Márciusi Front időszakától kezdve. Mint Szabó Bibóról megjegyezte: „Nem volt marxista, de nem volt antimarxista sem.” (*Eszmélet* 1959, 27) Bibó persze sok magyar értelmiséginek már az 1980-as évek elején sem a „demokratikus szocializmus” jelentette, de ez mégsem változtathat azon a tényálláson, hogy ki volt Bibó István valójában. Mai szemmel olvasva Bibó Istvánt és Szűcs Jenőt, igen érdekes, hogy a „civil társadalom”, az állam és a társadalom viszonya elméleti és politikai jelentőségének felismerésével párhuzamosan milyen mértékig mentesek maradtak mindenféle „kényszeres nyugatosságtól”, attól a jellemző komplexustól, amely a Nyugat és Kelet közötti történelmileg megszilárdult fejlődésbeli különbségeket egyfajta értékhierarchiává alakítja. Ez a „civilizációs rasszizmus” Herdertől Huntingtonig éppen elég bűzös virágot termelt a múltban és a jelenben. Ez a „komplexus” a valóságos életben megmutatkozó uralmi

¹⁷ Marxot, Wallersteint és Perry Andersont idézi: „az abszolút állam Nyugaton »kárpotlás volt a jobbágyság megszűnéséért«, Keleten »eszköz volt a jobbágyság megszilárdításához«” (Szűcs 1983, 68–70, 79).

¹⁸ Vö.: Szalai 1998. Ez a bibói beállítódás mutatkozik meg a régi *Eszmélet* folyóiratnak az 1956-os felkelés nyomán keletkezett két számából, főként az 1959-ben megjelent 2. számból (összesen két szám jelent meg). A folyóiratnak Mészáros István volt a szerkesztője, de a szerkesztőbizottság tagja volt Kodály Zoltán is.

viszonyokat és hatalmi-gazdasági hierarchiákat kulturális hierarchiává fordítja át: csökkent értékű, alárendelt népek, nemzetek, „civilizációk” hierarchiájává. A magyar történeti gondolkodásban Bibó István igen korán, már 1946-ban elvetette ezt a felfogást *A Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című híres munkájában, amelyben körvonalazódik a térség népeinek sorsközössége.

Ebből a szempontból is tanulságos, hogy a Kádár-korszak vezető történésze, Ránki György útjába állt a régió és egy korszak sematikus megközelítésének, amely akkoriban a szélsőjobboldali, fasiszta diktatúrákat kelet-európai végzetként tüntette fel. A jeles történész kutatásaiban és elméleti megoldásaiban a formációelmélet vulgármarxista eltorzításával, a politika bornírt uralmával a marxista történefffelfogást szegezte szembe a történettudomány védelmében. E téren különösen ismert teljesítménye, hogy a Horthy-rendszer osztályjellegének pontos meghatározása során még az 1960-as években jutott el téziséhez: a Horthy-rendszer (és alregionális rokonai) nem fasiszta rendszer, hanem a nagybirtokos arisztokrácia politikai főhatalma alatt egy „konzervatív-tekintélyuralmi ellenforradalmi rendszer megvalósulása volt”. Ennek objektív alapját éppen az adta, hogy a sajátos kelet-európai kapitalizmus a maga feudális jellegzetességeivel (gazdasági nacionalizmus és stagnálás, sajátos, zárt társadalom, „rendies” osztályszerkezet, a dzsentri és az antiszemitizmus, a hárommillió koldus, a politikailag balra tökéletesen zárt, szélsőjobbra teljesen nyitott struktúra stb.) gyökeresedett meg.¹⁹ A marxi formációelmélet tudományos és teoretikus fejlődése tette lehetővé az államszocialista korszak kádári periódusában, hogy az akadémiai történetírás problematizálja és egyre differenciáltabban vizsgálja a Horthy-rendszer és egész Kelet-Európa, beleértve a cári önkényuralom társadalmi-gazdasági és hatalmi-politikai mozzatát, struktúráit, gondolkodásának, egész evolúciójának jellegét, történetét. Ez a differenciálódó szemlélet éppen a gazdasági „ellenreformok” idején, az 1970-es évek elején bontakozott ki. Másfelől Ránki nemcsak a magyar történelem területén jutott el rendkívül jelentős gazdaság-

¹⁹ Ma különösen fontosak elemzései, mert a neohorthysta szellemi-politikai restauráció körülményei között módszeres történelemhamisítás folyik. Lásd e hamisításról Szalai Pál (1998; 2001) már több mint egy évtizeddel korábbi figyelmeztető összefoglalásait. A mai „megkésést”, elhúzódozó neohorthysta restauráció fényében bizonyos értelemben máig aktuális Szűcs Jenő Bibó Istvánra hivatkozó gondolata, amely szerint „a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4-5 százalékát (Lengyelországban talán 7-8 százalékát) kitevő nemesi masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kismemességgel, melyet éppen Bibó István teljes joggal »az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelenségének« nevezett.” (Szűcs 1983, 64) A szellem ma is tovább él...

társadalom- és politikatörténeti felismerésekig, elméleti újításokig. Erről mi, tanítványai már nagyon korán meggyőződhattunk. Szubjektíve is szerencsénk volt, mert e tudományos fejleményekről magától Ránki professzortól tájékozódhattunk a debreceni egyetemen. Ennek illusztrálására engedtessek meg egy személyes tapasztalat felidézése egy „másik történetből”.

1970-ben (a „diktatúra csúcspontján”!) Lenin születésének 100. évében egy Lenin-speciálkollégiumon a hivatalos Lenin-kultusszal szemben Ránki nyugati történetírók nézeteit ismertette, illetve gondolta tovább. Leninnek az agrárkapitalizmus oroszországi fejlődésére vonatkozó ismert művét úgy elemezte, hogy kiemelte azt a hagiografikus legitimáció keretei közül, és valódi érdemeit és korlátait mutatta meg. Azt hangsúlyozta, hogy Lenin, aki nem volt történész, e kiváló történeti munkájában elsőként tárta fel a különböző társadalmi formák egymásmellettségét az orosz fejlődésben. Másfelől viszont Ránki kiemelte, hogy Lenin ugyanakkor eltúlozta a kapitalizmus jelenlétét az orosz mezőgazdaságban. Máig fennmaradt jegyzeteim tanúsága szerint Ránki már akkor tudatosan alakította azt a gondolkodásmódot, amely gondosan elválasztotta egymástól a marxizmus tudományos formaváltozatait annak különböző legitimációs, propaganda célú változataitól.²⁰

Szintén csak a probléma érzékeltetésére említem meg, hogy Menyhárt Lajos, korán elhunyt tehetséges kollégánk, kitűnő barátunk volt talán az első hazai (és talán kelet-európai) „szovjetológus” történész, aki Lenin *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című műve alapján a különböző társadalmi formák és történelmileg eltérő gazdálkodási szektorok összefonódásának, egyidejű létezésének (*mnogoukladnoszty*) problémáját elméleti és szaktörténeti szinten is már az 1970-es évek első felében fel tudta vetni, noha könyve csak jóval később jelenhetett meg (Menyhárt 1983, 104–171). Az egyetemes történetírás azonban még manapság sem teljes joggal elfogadott Magyarországon, Menyhárt Lajos munkáit az újabb feldolgozások sem emlegetik, noha mai szerzők is sokat tanulhatnának tőle. Még ma is hódolnak az *extra Hungariam non est vita* szokásának, amikor negligálják, „kirekesztik”

²⁰ Ez a hatás is nyilván közrejátszott abban, hogy egy évtizeddel később megvizsgáltam Lenin és bolsevik vitapartnerei között a nevezetes vitát a cári rendszer jellegéről, amely több elemében emlékeztetett a félévszázaddal későbbi magyarországi történészvitákra a Horthy-rendszer jellegéről. Vö.: (Krausz 1991 [1983]).

a hazai egyetemes történeti kutatás fontos bázisait.²¹ Talán a marxista „beszüremkedés” okán?

1.2. Megújulás és felbomlás

Mit is jelentett a marxizmus és a történetírás megújulása az 1960-as, 70-es években, amikor generációnk számos, ma hangadó történész csatlakozott a marxizmushoz, sőt felvételét kérte a Magyar Szocialista Munkáspártba (feltétlen tegyük hozzá, Gyáni Gábor nem!)? Ne felejtjük el, mindez a Gyáni által is megidézett katasztrofális hatású 1968-as csehszlovákiai bevonulás ellenére történt! Csak a pusztá karrierizmus játszott itt szerepet? Nyilván az is. De létezett Magyarországon egyfajta szellemi kihívás is, amelyre a szovjet értelmiségiek (nemhogy a nyugatiak), köztük történészek is „irigykedve” tekintettek. Pontosan emlékszünk a dogmatikus Marx-interpretációkkal szemben fogant *antropológiai marxizmus* képviselőire (Márkus, Heller, Fehér, Vajda és mások), az ismeretelméleti abszolutizmus ontológiai kritikájára, ellensúlyozására (Lukács), ami a történeti-elméleti vizsgálódások középpontjába az embert állította, az igaz és hamis dilemmáját kiegészítette a *miért* történeti és lételméleti kérdésével, amely egyúttal középpontba állította a *történelmi alternatíva* problematikáját a vulgárdeterminizmussal szemben. Még jól emlékezünk, hogy számos kritikai – főként elméleti-filozófiai,

²¹ Gyáni Gábor a mai magyar történetírás egyetemes beágyazódásának kereteiről, jellemzőiről, feltételeiről értekezve meg sem említi a hazai egyetemestörténet-írás teljesítményét és szerepét. Legfeljebb Niederhauser Emil példáját idézi, mondván, ő azért nem lehetett nemzetközi „sztár” a maga szakterületén, mert kutatásait elméletileg nem artikulálta a megfelelő vagy elegendő módon. Romsics Ignác, aki nemrég hatszáz oldalas könyvet is szentelt a magyar történetírás történetének, nem írt egyetlen sort sem (hadd beszéljek haza ezen összefüggésben) a magyar ruszisztikai és kelet-európai kutatásokról, pedig csak az ELTE ruszisztikai kiadványainak száma meghaladja a százat. Olyan egyetemes történészek nevét sem említi, mint Font Márta, Palotás Emil, Papp Imre, Ring Éva, Juhász József vagy Majoros István, hogy ne csak ruszistákat soroljak. Mindenesetre a ruszisztikai és kelet-európai kutatók nemzetközi kapcsolattrendszere olyan széles körű, hogy jó nevű külföldi szakmai folyóiratokhoz adnak szerkesztőségi tagokat. Szvák Gyula például három orosz szaktörténeti folyóirat szerkesztőségének tagja, de van fiatal kutatónk-oktatónk, Csaplár Krisztián, aki osztrák és német tudományos közegben „beágyazott”. A hazai ruszisztika már több mint tíz évvel ezelőtti állapotáról, nemzetközi fogadtatásáról, „beágyazottságáról” lásd: *Dokumentumok...* 2000. Vagy lásd legutóbb A. N. Medusevskij, a neves orosz történész cikkét (2011) a vezető orosz folyóiratban az ELTE Ruszisztikai Központjának 15 éves teljesítményéről. Vö.: Gyáni 2010; Romsics 2010; Romsics 2011b.

közgazdasági, szociológiai, filmművészeti és irodalmi – alkotás született az elidegenült bürokratikus hatalom működéséről, ami – így vagy úgy – erősen hatott generációnk gondolkodására.²² Ez a Lukács által (is) inspirált új gondolkodásmód a történelmi folyamat szétdarabolásával, a „szocialista pozitívizmussal”, az apologetikával ellentétes kritikai szándékokat ösztönzött. A történetírók egy része is fogékony volt erre a szellemi fordulatra. Nem véletlen a nyitottság más tudományok eredményei iránt. Gondoljuk csak meg, miként Gyáni Gábor is helyesen aláhúzta: vajon a Ránki–Berend szerzőpáros által fémjelzett kutatói irányzatot nem termékenyítette-e meg a különböző tudományterületeken jelentkező marxista vagy vele rokon rendszerkritikai gondolkodás sok esetben már magyarul is olvasható, új szelleme? Gondoljunk csak Wallerstein, Bairoch, Lukács, Hobsbawm, Tőkei, Sartre, Marcuse, Habermas, a „frankfurtiak” és mások munkásságára is, akik egyidejűleg mind a polgári rendszer, mind pedig az államszocializmus kritikai elemzésére ösztönöztek a történet-tudomány területén is.

Ezt a kritikai potenciált egy másik irányba terjesztették ki az ún. *modernizációs* elméletek, amelyek a formációelmélet mellett mélyen behatoltak a magyar történetírásba, erősítve az alternatív gondolkodást. Rostow és Gerschenkron munkássága bekerült az egyetemi oktatás keretei közé is. Ez az „elmaradottság”, „megkésettség”, „utolérés” fogalmaival dolgozó elmélet nemcsak illeszkedett az államszocialista ideológiai keretek közé, hanem a nyugat-európai (amerikai) összehasonlításban elméleti kihívásként is jelentkezett. Úgy tűnt egy ideig, hogy a *modernizációs* elmélet ösztönzésére, egy szélesebb horizontú perspektíva felrajzolására nyílik mód. Másfelől azonban ezek az elméletek is – a kényszerből erényt kovácsolva – azt sugallták, hogy a centrum-országok elkerülhetetlenül követendő példaként, az „utolérés” céljaként állnak az „elmaradottak” előtt a modern történelemben, miközben „elhallgatták” ennek „árát” és következményeit. (Vö.: Szigeti 1988, különösen 181–183.) Módszertani szempontból már a 70-es években is kilógott az a bizonyos lóláb. A nyugati szerzők a kelet-európai államszocializmus megértését és értékelését minduntalan azzal a „csúsztatással” alapozták meg, hogy a nyugati fejlődésformákat vetítették rá az államszocializmus világára, a nyugati fejlődésformák fogalmaival próbálták meg leírni, megérteni azt.

Olyan üzenet volt a modernizációs elmélet, amely az államszocialista rendszer legitimációs válságát erősítette, amennyiben a szocializmus

²² Gyáni is emlegette a főleg Lukács-tanítványokból álló gondolkodók műveit, de említhetjük példaként Jancsót vagy Sánta Ferencet, Kertész Ákos *Makráját* vagy később a közösségi tulajdonban gondolkodó fiatal közgazdászokat Liska Tibortól az 1985 előtti Lengyel Lászlóig stb. Vagy utalhatunk a modern társadalom olyan megvilágító elemzőire, mint Almási (1971).

speciális elméletének hiányára, egyfajta elméleti kiüresedésre utalt az 1970-es, 80-as években, mindenekelőtt a Szovjetunióban. Ez a körülmény – a kibontakozó adósságválság feltételei között (Földes 1995) – a formációelmélet legitimációs, vulgarizált verziójának hiteltelenedését is felerősítette, hiszen a rendszer a növekedés terén először mutatott valóban hanyatló tendenciákat, ami abban a tényben is kifejeződött, hogy Magyarország 1982-ben belépett a Nemzetközi Valutaalapba, vagyis *belülről* nyitott utat a szocialista kísérlet felszámolása irányába. Semmiképpen sem véletlen, hogy ezzel egyidejűleg a formációelmélet kommunizmusról alkotott hipotézise, amelyet Tőkei (1974) szintén kidolgozott a marxi társadalmiforma-elmélet rekonstrukciójának keretei között, a hatalom számára már használhatatlan utópiának tűnt, mert egyre távolabb került a gyakorlati megvalósíthatóságtól. Jobb volt az egész problémát a szőnyeg alá söpörni, hiszen a rendszert megtestesítő hatalom akkor már többre becsülte a „piaci szerveződést” mindenféle közösségi-szocialista önszerveződésnél. Lásd erről a *Válaszúton* (1988) című kötet írásait.

Lukács György 1968-ban keletkezett és húsz évig publikálatlan *Demokratisierung heute und morgen* című munkájában a szocialista alternatíva fennmaradása érdekében még világosan „kétfrontos harcot” hirdetett meg: az államszocializmus rendszerkritikáját párosította a polgári társadalom, a kapitalizmus rendszerkritikájával, jelezve a kapitalista restauráció lehetőségét is az egész kelet-európai régióban. Az 1970-es évektől azonban a kapitalizmuskritika fokozatosan kiszorult a társadalomtudományi gondolkodás centrumából. Ennek megfelelően a megújult formációelméleti megközelítés hiába őrizte meg elméleti fölényt a legitimációs apologetika fölött, egyre inkább a társadalomtudományi gondolkodás perifériájára sodródott. Ráadásul a Lukács által ihletett „filozófiai szocializmus” nem rendelkezett gazdaságfilozófiai és még kevésbé gazdaságpolitikai elképzelésekkel, noha Lukács a történelmi perspektívában világosan felvázolta az elitista liberalizmus és a plebejus demokrácia kibékíthetetlen ellentétét. (Tütő 2010; Tütő 2011; Mészáros 1995a) Másfelől viszont több mint szimbolikus Kis János és Bence György magyar nyelvű publikációja a Párizsi Füzetek-sorozatban, illetve e publikáció sorsa. *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című munka végül 1983-ban jelent meg magyarul Párizsban, majd napvilágot látott angolul és a manhattani könyvesboltokban is árulták, miközben idehaza az ilyen típusú kritika – amely a munkásönigazgatás filozófiai alátámasztását Lukácsnál konkrétabb formában végezte el – akkor már csak az *Eszmélet* folyóiratot előkészítő értelmiségi csoportosulás és a hozzá hasonló marxista értelmiségi körök szellemi tápláléka volt csupán. Mint közismert, a könyv szerzőit mint „jobbos-balos elhajlókat” már korábban kiebrudalták a hivatalos szellemi életből. Magyarországon már 1973-tól a fő ideológiai célponttá az „1968 maradványának” nevezett „újbaloldali rendszerkritika” vált, amely ellen speciális politikai bizottsági határozatot

is hoztak; ilyesmit később soha nem fogatosítottak a *polgári* jellegű ideológiával és a „revizionista” ellenzékkal szemben.²³

Már az 1960-as évek végén nyilvánvaló volt, hogy a történelem egyenes vonalú és teleologikus – a sztálini korszakból eredő – elképzelése teljes vereséget szenvedett a tudomány és az elmélet terén, először éppen Magyarországon és persze Jugoszláviában, a Praxis-kör szellemi hinterlandjában. Az 1968-as forradalmi fellendülés a régi „tudszocos” megrögzöttségekkel ellentétben, az elmélet és a tudomány „szaktárgyi” feldarabolásával szemben a rendszerkritikát erősítette.²⁴ Másfelől pedig, egyidejűleg és egyre erősebben jelentkezett egy ezzel ellentétes folyamat, amely mind világosabban a polgári restauráció szellemi előkészítését szolgálta. Hogy ennek milyen gyakorlati következményei voltak, arról majd később esik szó. Mindenesetre sokan ismét rendszerben és nagy folyamatokban kezdtek gondolkodni. Ez a jelenség magával ragadta a magyar történetírás számos alakját is.²⁵ Glatz Ferenc volt az, akinek Niederhauser Emillel közösen összeállított, módszertani kérdésekkel foglalkozó nemzetközi tanulmánykötete egy új elméleti érdeklődést tükrözött. Braudeltől a vezető szovjet történefilozófusokig, szakmódszertanul foglalkozó historikusokig számos írás a történettudomány mibenlétének, a társadalomtudományokhoz fűződő kapcsolatának nagy kérdéseit állította előtérbe. (*Történetelméleti... 1977*) Glatz marxizmusa „balra” szigorúan zárt volt, polgári irányban nyitott. Bevezető tanulmányában azt konstata-
ta, hogy a polgári és marxista történetírás mennyire közös módszertani problémákkal foglalkozik, és az elmélet jelentőségét húzta alá, amelynek hiánya a magyar történetírás régi tradíciója volt már korábban is. Glatz már akkor felhívta a figyelmet arra a különbségre, amely a marxista elmélet és a marxizmusra hivatkozó legitimációs ideológia között húzódik. Az elmélet iránti odaadását az vezérelte, hogy utat nyisson Magyarországon az alkotó, mindenekelőtt németországi kezdeményezéseknek, mint például az akkor bontakozó társadalomtörténet-írásnak, Jürgen Kocka és mások kezdeményezéseinek. (*Történetelméleti... 1977*, 8–9, 20–21, 23–27) Az azóta világhírűvé vált Kocka az 1970-es évek historiográfiai fejleményeire úgy tekint vissza 2011 perspektívájából magyarul is olvasható tanulmányában (Kocka 2011), hogy érthetőbbé teszi a hazai történetírás akkori mozgásterét is.

²³ Lásd erről a forrás vizsgálata tükrében Krausz 1993b, 227–229.

²⁴ Lásd e jelenség történelmi gyökereiről: Krausz – Mesterházi 1985. A munka egy jelentős része éppen a szovjet legitimációs ideológia keletkezéstörténetéhez és strukturális sajátosságainak megértéséhez nyújtott adalékokat. A történetírás terén a braudeli–wallersteini és/vagy lukácsi eredetű „unidisziplináris tudomány” (Wallerstein) gondolata és törekvése vagy a J. Kocka által népszerűsített társadalomtudományi integráció az „ösi” totalitás-szemlélethez való visszatérést jelzi, aminek mély gyökerei vannak a marxi életműben.

²⁵ Példának okáért a sokszor megidézett Szűcs Jenő munkásságában is tetet öltött ez a „tudományközi integráció”.

A német történész Eric Hobsbawmmal egyetértve éppen a *nagy folyamatok* elemzésének és az elméletnek bizonyos jelentőségét hangsúlyozta, ami az analitikus történetírás megerősödését szolgálta: „Az 1960-as és 1970-es években ez annyit jelentett, hogy a történész a fogalmak explicit meghatározását kereste, elméleti alátámasztással kísérletezett, időnként kvantitatív módszereket is igénybe vett, és összehasonlító elemzéseket végzett. A történetírás ekkor jóval analitikusabbá vált.” (Kocka 2011, 90) Ám kétségtelenül igaz az is, hogy az 1980-as évek elejétől „a trend megváltozott, a történelem és a társadalomtudományok viszonya ismét meglazult. Ez elsődlegesen a történeti kutatások terén lezajlott alapvető irányváltás következménye volt. A társadalomtudomány elvesztette régi vonzerejét mint ellenzéki és újító szellemű irányzat. Különösen a marxista szemléletű változatai okoztak csalódást: nem váltották be azokat a nagy reményeket, amelyeket korábban tápláltak.” Az *Alltagsgeschichte* (a mindennapok története), azaz „a történelem szubjektív dimenziói” felértékelődtek a nőtörténet és a *gendertörténet*, valamint a kulturális szokások magyarázatával együtt; „felfedezték a *mikrotörténeti* megközelítés báját. Néha ezt a szemléletváltást a *nagy elméletek* és az analitikus megközelítések iránt tanúsított elsőprő erejű bizalmatlanság kísérte. A »miért«-re kérdezést a »hogyan«-ra kérdezés váltotta fel. Újra nagy hangsúlyt kapott a *narrativitás*. A nyelv egyre fontosabbá lett mind a kutatás tárgyaként, mind pedig a kutatás és a bemutatás eszközeként.” (Kocka 2011, 90–91)

E fejlemények hullámán emelkedett fel a társadalomtörténet csillaga, amely mindenütt intézményesedett, Magyarországon is közvetlenül a rendszerváltás után külön tanszéket kapott az ELTE-n. Gyáni Gábor – aki a hazai társadalomtörténet-írás egyik korifeusa volt – maga is látja a Kocka által jelzett szétesés mozgatóit és a horizonttalan, máig tartó elmélettelenség eluralkodását. Azonban a történelem kutatásának céljain gondolkodva, a divatba jött posztmodern szemlélet meglehetősen passzív álláspontjára helyezkedik; ugyanakkor gyümölcsöző kérdéseket vet(ett) fel a történettudomány egész mibenlétét, célját, értelmét illetően (Gyáni 2003, 10–27); ez a vita napjainkban is tart. Gyáni Gábor „a történelem állandó újraértelmezésének” a tudomány belső fejlődéséből fakadó szükségességét húzza alá – joggal.²⁶ A marxista történefffogás

²⁶ Gyáni 2006a, 3–4. Gyáni ugyanakkor a nacionalista történetírások felemelkedését „a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatásával” magyarázta (7–8). Az ún. totalitarizmus-elméletről lásd: Bartha 2003, 15–40. Gyáni adós maradt a nacionalizmus újbóli felemelkedése okainak tisztázásával, hiszen már több mint húsz éve nem léteznek „a baloldali diktatúrák nemzetellenessége és imperialista internacionalizmusa”, a nacionalizmus azonban még mindig virágzik az egész régióban, aminek egyik szellemi mozgatója a hatalmi elitnek eszközeként szolgáló történetírás (a politika szolgálatlánya), pontosabban annak számos szegmense.

a (történet)tudományt mint *oknyomozó*, mindenekelőtt a *miértekre* válszt kereső, a fennálló valóság megváltoztatásának egyfajta szellemi eszközeként határozza meg, illetve a marxista történelemértelmezés is ennek a törekvésnek van alárendelve: a történelemben felbukkanó alternatívákra koncentrál, s ezen keresztül hat a jelen alternatíváinak eldöntésére. Ez a szubjektívnek látszó mozzanat, amelyet Gyáni Gábor is hangsúlyoz, valóban elkerülhetetlen a történetírásban, de más társadalomtudományokban is.

Abban az értelemben tehát Gyáni Gábornak (2003, 28) teljesen igaza van, amikor „a nézőpont megválasztásának elkerülhetetlenségéről” ír, ami természetesen nagyfokú önkényességet visz be a mégoly kifinomult tudományos vizsgálódás közegébe is. A történész is számos „identitás” (érdek) hordozója. De itt a szakmai tradíció és a tudomány elméleti múltja valamint a benne felhalmozott fogalmi háló megóvhatja a kiképzett kutatót a hamisítástól és a manipulációtól (természetesen a tévedéstől nem!). Persze, tagadhatatlan az erkölcsi kérdés fontossága is, amely kikerülhetetlen eleme az igazság keresésének – főleg egy olyan korszakban, amelyben a történetírást is egyre nagyobb mértékben gleichschaltolja a *szórakoztatás, az üzlet, a piac*. A történetírás ideológiakritikai funkciója napjainkban – legalábbis a mi régióinkban – ismét nagyon meggyengült, alapjában a hatalom-önfenntartás egy mozzanatává degradálódott; kevéssé világítja meg a „modern társadalomban” a társadalmi és hatalmi hierarchia szerkezetét, az elnyomás bonyolult rendjét, illetve e rend ok-sági láncolatát, azokat a kulturális és szellemi folyamatokat, amelyekben az emberek végigküzdi életüket. Gyáni érzékeli ezt a problémát,²⁷ Karl Poppert parafrázálva aláhúzza, hogy korábban azt a történelmet írták, amely a hatalmat érdekelte. De vajon másképpen van-e ez ma? Talán a történetírás „új identitásoknak” való megfelelése – ahogyan Gyáni írja – a tudomány belső fejlődéséből fakad-e vagy valami másból? Talán az osztályidentitás kiszorulása – aminek forrására a későbbiekben még visszatérünk – nincs-e összefüggésben a vallási-etnikai, „kisebbségi” identitások előtérbe állításával? A marxi történefffelfogás mindig a tudományos megismerés *történetiségét*, a történeti módszer fontosságát hangoztatta, *szemben az ideológia teremtette világgal*: „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni: a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde e két oldalt nem szabad egymástól elválasztani, ameddig emberek léteznek. A természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története az úgynevezett természettudomány, de jelen esetben inkább az emberek

²⁷ Gyáni Gábor társadalomtörténeti munkáiban sokat tett ez ügyben, amikor például feltárta a cselédség helyét a Horthy-rendszer társadalomszerkezetében (Gyáni 1983).

történetével kell foglalkoznunk. Az ideológia maga csupán egyik oldala e történetnek.” (Marx – Engels 1974, 23)

Marx újításainak egyike valóban az volt, hogy a történeti társadalomtudományok valóságelmzését a „történeti dialektikára”, vagyis a történelmi fejlődésről szóló tudományos elméletre és módszerre alapította, amelynek forrásai – mint közismert – mindenekelőtt Hegelnél keresendők. Ezzel a módszerrel függ össze, hogy a vizsgált gazdasági vagy bármely történeti jelenséget, folyamatot a múlt–jelen–jövő dimenzióiba állította. A marxi kategóriák e „jövőorientációja” mindig és minden fennállóhoz való kritikai viszonyulást tükröznek. Tehát az új, marxi tudományosságban a történeti tudományok nem egyszerűen a múltbeli valóság leírását alkotják, hanem a jelen *megváltoztatásának* lehetőségei is az elemzés keretei közé kerülnek. Innen ered a marxi ihletettséű történetírás (rendszer) kritikai jellege. Marx a kontemplatív szemlélettel szakítva, egyszersmind nemcsak túllépett a XIX. századi polgári tudományosság keretein, hanem módszere – ha nem is azzal a kategorikussággal, ahogyan Lukács György mondta annak idején – nyilvánvalóan túlélte konkrét szaktudományos kutatásainak számos eredményét. A Marxszal és az egész elméleti hagyománnyal szembeni agresszív fellépés napjainkban nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel is, hogy Marx műve talán az egyetlen, amelyet a modern társadalom (kapitalizmus) nem képes integrálni, mivel nem zárja le a történelmet, hanem éppen ellenkezőleg, a fennálló tőkés piaccgazdasággal szemben kezdeményez és vázol fel egyetemes alternatívát.²⁸

A fentebb jelzett „ideológia uralma” napjaink történetírásában igen jól érzékeltethető mindazzal a szellemi bűvészkedéssel, amely a *feudalizmus* fogalma körül is zajlik. A feudalizmus fogalma (is) a történelemelmélet és a történetírás évszázados fejlődésének terméke és megnyilvánulása, nemcsak a marxista elmélet történetének része. Nálunk az ettől való „megszabadulás” kényszere a rendszerváltás után egész divattá vált, szabályosan „csatlakozni” lehetett hozzá. 1989 után, úgymond, a „szakma” diszkvalifikálta a feudalizmus fogalmát. Noha soha senki semmilyen komolyan vehető alternatív elmélettel nem állt elő, egyszerűen elég volt egy-két oldalas megjegyzésekre hivatkozni a történelem sokszínűségével és az elmélettel mint Prokrusztész-ággal kapcsolatban. A történészszakmát nagyon is komolyan vevő egyik történészkollega úgy írja le ezt a jelenséget, hogy a marxista formációelméletet 1989-ben „elhagyták”. Egy tudományos elméletet egyszerűen „elhagynak” azok, akik korábban évtizedekig művelték. Sem komoly elméleti vita, sem historiográfiai reflexió a problémakör történetére, mondjuk, Marxtól Weberig, Marc Blochtól Braudelen át Szűcs Jenőig. Semmi. Elhagyták. Mondván, a feudalizmus fogalma felesleges: „A szocialista történetírásban hosszú évtizedeken át

²⁸ Lásd erről Mészáros István kapitális művét (2008–2010).

kötelező érvénnyel bíró marxista formációelmélet 1989 utáni elhagyása is hozzájárult a feudalizmus kategóriájának eltűnéséhez. Engel Pál az 1990-es évek elején több ízben is hangoztatta e fogalommal kapcsolatos fenntartásait. Mindezek nyomán többen lemondtak arról, hogy a nyugati modellt bármilyen formában alkalmazzák a XI-XII. századi »autochton« helyi hatalmi szisztémák és gazdasági kapcsolatok elemzéséhez.²⁹ Marc Bloch és Szűcs Jenő (akik a feudalizmus elemzésének egy egész életművet szántak) meg forog a sírjában.³⁰

1.3. Kelet-Európa fogalma – a vita néhány sajátossága

A magyarországi marxista történetírásnak Kelet-Európáról az 1960-70-es években folytatott polémiája természetesen elválaszthatatlan volt a szovjet vitáktól, noha ezt csak kevesen tudatosították. Ennek, a Szovjetunióban is élénk polémiákat kiváltó kérdéskörnek a politikai, elméleti és történeti keretei még az 1920-as években formálódtak ki.³¹ A vita mintegy természetes történelmi háttérét az I. világháború, illetve a Habsburg Monarchiának a háború nyomán végbement „felosztása” és a Szovjetunió létrejötte képezte.

Mondani sem kell, hogy az évtizedek folyamán a Kelet-Európa-fogalom *történetírói* vizsgálódásai a formációelméleti problémafelvetésnél kötöttek ki, hiszen az egész mögött egyetlen nagy kérdéskomplexum húzódott meg: miképpen, mikor és milyen sajátosságokkal alakult ki a feudalizmusból az oroszországi (kelet-európai) kapitalizmus. A szovjet vita Trockij és Pokrovszkij között robbant ki 1924-ben, noha gyökerei visszamentek

²⁹ Klaniczay 2009, 1291–1321, különösen az 1317. oldal, ahonnan az idézet való. A feudalizmusfogalom ettől eltérő historiográfiai elemzését lásd: Szvák 1984; 1988; 2000; 2006.

³⁰ Az az érvelés, hogy egy rendkívül sokszínű, évezredek fejlődést nem lehet leírni, úgymond, egy fogalommal (amely persze sok kategória összessége!), nyilvánvalóan ellentmond a tudományos gyakorlatnak. Ilyen módon a kapitalizmus fogalmát is „betilthatnánk”, noha a profitcentrikus piaccgazdaságot – a globális tőkés termeléssel, tőkefelhalmozással – konszenzusos módon Marx nyomán kapitalizmusnak hívják. A *feudalizmussal* is hasonlóan állunk, noha Marx – elmentében a kapitalizmussal – nem dolgozta ki az elméletét. Ám a feudalizmus két alapeleme: a földtulajdonformák és az annak megfelelő paraszt és úr viszonyában létrejött személyes függés olyan általános jellemzők, amelyek átfogják a társadalmi fejlődés e szakaszának leglényegesebb dimenzióit, függetlenül attól, hogy e társadalomfejlődési típus mely történeti régióban jellemző.

³¹ Sok évvel ezelőtt ezt a háttérret írtam le kandidátusi disszertáciomban (Krausz 1991), amely csak a rendszerváltás után jelenhetett meg, de megkésve sem hatott a hazai vita menetére. A nyugati orientáció hirtelen mintha megváltoztatta volna a korábbi szakmai evidenciákat is.

még a forradalom előtti időkbe. A kiszélesedő polémia tétje az volt, hogy Pokrovszkij azonosítva az orosz kereskedőtöke és az orosz kapitalizmus kibontakozását, ezt a folyamatot a XVI. századtól próbálta bizonyítani. Trockij viszont egészében tagadta az orosz kereskedőtöke uralkodó, valamint előremozgató funkcióját; az orosz kapitalizmust, akárcsak Lenin, nagyon modern, a jobbágyfelszabadítást követő évtizedek történeti jelenségeként ábrázolta. Trockij elméletéből az *elmaradottság* történeti következtetése adódott, amelyet Pokrovszkij nem tudott elfogadni, mert a szocializmus megvalósíthatóságának bizonyítékaként arra volt szüksége, hogy az oroszországi történelmi fejlődést ne a Nyugattól való elmaradás logikájába illesszék. (Krausz 1991, 122–127) A szovjet történettudomány „atyja”, M. N. Pokrovszkij furcsa történetírói ellentmondást hagyott az utókorra, amely mintha feltámadna nemcsak a mai orosz, hanem a mai magyar történetírásban is. Egyfelől messze eltúlozta, nem értette meg az oroszországi önkényuralom történelmi evolúcióját, mert mindenáron bele akarta szuszakolni a „kereskedelmi kapitalizmus” vulgárszociológiai sémájába, mintha annak lenne „adekvát osztálykifejeződése”. Sőt, még az eredeti tökefelhalmozás marxi koncepcióját is igyekezett az orosz történelmi folyamatban kimutatni. Másfelől felismerte Engels fontos tézisét a röghöz kötésről, a jobbágyság második kiadásáról, amely kapcsán Engels (1970, 228–237) „rokonságba” hozta Poroszországot és Oroszországot (Kelet-Európát). De Engels tézise a második jobbágyságról valójában szemben állott Pokrovszkij egész történeti koncepciójával, amely az orosz kapitalizmus „szűznemzését” tételezte fel,³² holott az igazi kelet-európai sajátosság éppen a refeudalizáció (Nagy Péter!), nem pedig a profittermelést uralkodó társadalmi viszonyként konstituáló kapitalizmus megszületése volt.

Az orosz fejlődés jellemzőiről folytatott történelmi viták még Plehanov és Lenin századelőn megformálódott nézeteltéréseiben gyökereztek, és az 1920-as években egy rendkívül sokszálú és sokszínű historiográfiában keltek újra életre, aminek majd a sztálini fordulat vet véget. De a történelemben semmi sem tűnik el véglegesen, ami maradandó fejlődési tendenciákhoz kapcsolódik. Az ún. desztalinizálás hatására az 1960-as évek elején a dolgok – ironikusan fogalmazva – ott folytatódtak, ahol abbamaradtak. Újrakezdődtek a viták az orosz, valamint a kelet-európai fejlődés és az ázsiai termelési mód összefüggéséről előbb Wittfogel (1959), majd Tőkei inspirációja alapján. Az előbbi egy politikai tendenciájú historizálás eszközével, az utóbbi, mint fentebb vizsgáltuk, a marxi formációelmélet rekonstrukciójával állt elő. A sztálinizmus kétféle kritikája diametrálisan ellentétes következtetésekre jutott a tudomány területén

³² „[...] ha nem a kapitalizmussal kapcsoljuk össze az abszolutizmus 16. századi megjelenését, akkor annak a »semmi« talaján kellett létrejönnie, s így szükségszerűen a trockiji koncepcióhoz jutunk.” (Pokrovszkij 1925, 27–28)

is. Wittfogel könyvének címe is mutatja, hogy történeti kritikája valójában tisztán politikai ihletettségű: a „totalitáriánus hatalom”, „a totalitáriánus irányítók bürokratikus diktatúrája” ellen irányul. Az orosz történelemből kiiktatta a feudalizmus fogalmát és az ázsiai termelési móddal akarta helyettesíteni, ami azonban olyan újabb elméleti akadályokat eredményezett, amelyek zsákutcába terelték a koncepciót, és folytathatatlaná tették.³³ A szovjet történészek az 1960-as évek elején egyfelől tovább folytatták a kereskedelmi kapitalizmus gondolati konstrukciójának építését, például olyan – ma megmosolyogtató – pokrovszkiji tézisekkel, hogy „Moszkva volt a XVI. században a világ legnagyobb kereskedővárosa”. Másfelől azt az irányzatot is ápolták, amely a „kereskedelmi kapitalizmus” létezését nem a tőkés termelésnek alávetett jelenségként fogta fel: e megközelítés a Nyugattól való elmaradottság tényét diagnosztizálta a jelenségben. Az 1965-ös moszkvai történészkonferencia végleg *ad acta* tette azt az álláspontot, hogy Oroszországban és Kelet-Európában a nyugat-európai fejlődéssel egy időben fogant meg a kapitalizmus. M. Nyecskinának, az akkori szovjet történettudomány „nagyasszonyának” álláspontjával szemben már felülkerekedett az a nézet, hogy a feudalizmus bomlása még nem kezdődött meg a XVI. században, másfelől pedig a bomlás még nem jelenti a kapitalizmus keletkezését. A többszerzős vitaindító referátum Marx *Bevezetésének* azt a gondolatát idézte, hogy nem önmagában a tőke és/vagy a bérmunka megjelenése konstituálja a tőkés társadalmat, mivel ezek történeti kategóriák, és évezredes kifejlődésük során a velük összefüggő létviszonyok uralomra jutása jelzi csak az új formációt. (Krausz 1991, 172–182) Marx ugyanitt írta a jól ismert szavakat: „Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához.”

Kelet-Európa szerkezetét és helyét keresendő és meghatározandó, mindenekelőtt a régiónak a tőkés világgazdaságban és a világrendszerben elfoglalt helyén kell tehát elgondolkoznunk, amit a világrendszert elemző elméleti irodalom „félperifériaként” határoz meg. A kapitalizmus és a világpiacon egymást feltételező fogalmak, ha nem is azonosak. Wallerstein joggal hangsúlyozza – olyan különböző szerzők társaságában, mint Lenin vagy Braudel, Bloch vagy Ránki –, hogy maga a tőkerendszer uralkodó társadalmi viszonyként és (először európai) világrendszerként a XVI. századtól olyan munkamegosztási szisztémát hoz létre, amely jelentős mértékben megszabja az emberiség fejlődését is. Az így felfogott kapitalizmus bizonyos problémákat leértékel, mások

³³ A feudalizmus fogalma körüli historikus viták – mint már fentebb is láttuk – átfogták a Sztálin halála óta eltelt évtizedeket egészen napjainkig. Még a marxista történelemfelfogást elutasító orosz vagy nyugati történészek többsége sem tagadta meg a feudalizmus fogalmának használatát, „érvényességét”, nem is szólva a német vagy angol kollégákról. E viták historiográfiai áttekintését lásd: Szvák 1999, 20–27, és 36–41.

jelentőségét megemeli: „a társadalmi rendszer azon alapul, hogy az értékrendszerek sokaságát foglalja magába, mely értékrendszerek a különböző csoportok és régiók által a munka világméretű megosztásában betöltött sajátos funkciókat tükrözik”.³⁴

Másfelől a tőkerendszer kiterjedése folyamán minden társadalmi összefüggés alapjává válik. A marxi történetfelfogás – mint éppen Tőkei és több mint negyven évvel később Mészáros István a marxi elemzés alapján kifejtette – „a polgári társadalmat [...] az egész [modern – K. T.] történelem alapzataként fogja fel” és a tudatformákat az állandóan változó gazdasági viszonyok állandóan változó formáiból magyarázza, ami útmutatás a történettudomány számára: „Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *műlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek nem voltak egyebek, mint ennek a meghatározott termelési módnak szükségszerű kapcsolatai.” (*Marx–Engels...* 1975, 407–408; Tőkei 1971, 69–70; Mészáros 2010, II:56–65) Marx történetisége – mint fentebb láttuk, polémia a „szellemtudományi” megközelítéssel – természetesen nem azonos Rankééval vagy általában a német historicizmus történetfelfogásával sem, amelyben a „rendezőelv” az eseménytörténeti-kronológiai szemlélet. Marx történetiségének eredetisége mindenekelőtt a formációelméletében konkretizálódik, amennyiben ez az elmélet strukturálja a történelmi eseményeket és folyamatokat, társadalom-gazdasági szempontok alapján formát ad nekik. A legalapvetőbb formációelméleti műve maga *A tőke*. Ebben minden elitista történetfelfogással szakítva manifesztálódik, hogy a történelmet nem a királyok és fejedelmek, nem a „nagy emberek” csinálják a maguk szakállára, hanem azok a nagy társadalmi tömegek, amelyek ugyan „nem tudják, de teszik”, akik így vagy úgy hozzá vannak láncolva a modern társadalom struktúráihoz, a tőkés termelési folyamathoz.

Ezek az elméleti kiindulópontok fontosak, ha meg akarjuk érteni a szóban forgó historikusi viták horizontját, értékét és funkcióját, amelyek egyébként ezer szállal kapcsolódtak a kapitalizmus fogalmának értelmezéséhez.³⁵ Lényegében ugyanebben az időben, vagyis az 1960-as

³⁴ Wallerstein 1983, 696. Majd G. Arrighi és mások a világrendszer félperifériás régiói között helyezik el a kelet-európai térséget – megkülönböztetve a nyugat-európai–amerikai centrumtól –, amelynek alárendeltsége is elemzés és vita tárgya. Lásd erről Szigeti 2005a; Arrighi 1990, 11–42; Radice 2010.

³⁵ A témakör kutatásához egy új adalék Heller 2011. A szerző amellel érvel, hogy a kapitalizmus elemzését nem lehet tisztán gazdasági folyamatokra szűkíteni, a rendszer politikai természete is a fogalom része. Lásd még a globális kapitalizmus természetéről Artner Annamária kiváló munkáját (2006), és Farkas Péter könyvét (2002).

években a szovjet vitákhoz igen hasonló kérdésekben zajlott le a magyar történetírásban is az ismert gazdaságtörténeti vita a Habsburg elnyomás összefüggéseiről, amelyeknek számos kapcsolódási pontja volt a kelet-európai fejlődés problémáihoz (egyik ága volt a Ránki, Katus László, illetve Tolnai György közötti polémia). Katus is arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Tolnai „önnemző” magyar kapitalizmusa nem vetett számot azzal, hogy ugyanannak a történelmi jelenségnek (háziipar, falusi, mezővárosi kereskedelem stb.) a konkrét történelmi tartalma egészen más, ha kelet-európai történelmi feltételek és társadalmi viszonyok között bontakozik ki. Az „önálló” tőkés fejlődés téveszméje éppenséggel szemben állt a regionális sajátosságok és a világrendszer strukturáltabb problematikájának megértésével is. Niederhauser Emil ezzel kapcsolatban már az 1950-es évek végén a kelet-európai, benne az orosz fejlődés nyugat-európaiktól különböző, organikus eltérését hangsúlyozta³⁶, nem előzmények nélkül, amire később a maga helyén még kitérek. De hát akkoriban hasonlóképpen gondolkodott Pachon, Ránkin és Berenden kívül számos magyar történész, így például Debrecenben Orosz István, aki a második jobbágyság kelet-európai és oroszországi fejleményeiről nyújtott adalékokat. (Katus 1967, 1–43; Niederhauser 1958; Orosz 1977, 3–8) Ám a szakmai vita Kelet-Európa történelmi mibenlétéről végül is nem tudott eloldódni a politikai összefüggésektől.

A hazai historiográfiai diskurzus egyik specifikuma éppen az, hogy szembetűnőnek látszik a viták hatalmi-politikai, sőt „geopolitikai” meghatározottsága és annak kihatása a magyarországi történetírásra, történeti gondolkodásra általában. Ezt Romsics Ignác a maga historiográfiai vita-összefoglalójában így ábrázolta: „Ezt a terminológiai diverzifikációt kezdettől fogva politikai áthallások övezték. Azt, aki Kelet-Európát vagy Közép-Kelet-Európát mondott – szándékától és szakmai érveitől függetlenül – meg lehetett gyanúsítani azzal, hogy Európa 1945 után kialakult megosztottságához, vagyis a Szovjetunió regionális uralmának legitimálásához szolgált érveket. Arról viszont, aki a Közép-Európa fogalmát vagy ennek variációit használta, Magyarország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok lazításának és a Nyugathoz való közeledésnek az óhaját feltételezhette [...] Különösen ez lett a helyzet a 80-as években, amikor Szűcs Jenő fellépésével a vita új fázisába lépett [...]”³⁷

³⁶ Niederhauser Emil, egykori professzorunk, a jeles akadémikus történeti koncepciójáról (1958, 359–371), kezdeményező szerepéről – amellyel a Kossuth Lajos Tudományegyetemen Gyáni Gáborral és akkori csoporttársainkkal, Kövér Györggyel, Papp Imrével, A. Varga Lászlóval és másokkal együtt ismerkedtünk meg – valamely okból a szakma gyakorta megfélemezte.

³⁷ Romsics 2011b, 431. A Közép-Európa-fogalom eredetéről lásd Ormos Mária történeti publicisztikáját (2007) és Klaniczay idézett cikkét (2009).

Lényegében Gyáni Gábor is hasonlóképpen vélekedett már jóval korábban,³⁸ amikor az államszocialista rendszer utolsó fázisában az újabb kutatásokra hivatkozva „bejelentette”, hogy a magyar történetírásban uralkodó Kelet-Európa-koncepció szaktudományos értelemben (is) elvesztette relevanciáját.³⁹ Magyarország eszerint – némi túlzással – már nem is része Kelet-Európának, hanem egy újjávarázsolts közép-európai régió „mintaállama”. A tisztán terminológiaiak tetsző vita mögött ideológiai vita zajlott-zajlik, amelynek értelme, hogy legalább ideológiai síkon közelebb kerüljünk „Európa-hoz”, az áhított Nyugathoz, és a vele összekapcsolódó problémakomplexum, amelyet az elméleti irodalom az „utolérő fejlődés” ideológiájaként ír le (erre majd a maga helyén visszatérek).

Valójában *Közép-Európa* fogalma, ha komolyan vesszük a fogalom történetét, egyáltalán nem olyan „szép”, mint ahogyan az az 1980-as években tűnt például Milan Kundera számára, aki a *Közép-Európa tragédiájában* a „totalitáriánus rezsimek” között meghúzódo régió művészi víziójával az elsők között lépett fel. A fogalom eredendően a Friedrich Naumann-féle Mitteleuropa-terv kapcsán terjedt el szélesebb körökben. (Naumann 1915; Irinyi 1963) Ám ez a „fogalomharc” nem a Nyugat és Kelet viszonylatában vált fontossá Magyarországon, hanem Németország háborús szükségleteihez, a nagynémet nacionalizmus gazdasági „életteréhez” való alkalmazkodás részeként. Naumann „liberális imperializmusa” minden progresszív magyar gondolkodó számára elfogadhatatlan koncepció volt. Kunfi Zsigmond például már 1916-ban, a *Huszadik Század* által rendezett vitasorozatban úgy foglalt állást, hogy Közép-Európa ezen fogalma a német felsőbbrendűségnek, az arisztokratikus és faji szempontoknak való behódolást foglalja magában: „A faji és osztályfölénynek ez elvével a demokrácia az *osztályok és nemzetek egyenjogúságának* elvét szegezze szembe [...] Közép-Európa, amely a németek számára a *praeceptor mundi* hivatalát követeli a háborúban kiderült rátermettségük alapján, s amely oly állam számára követeli ezt a hivatalt, amelyet senki sem tekintett a háború előtt a modern demokrácia mintaállamának [...]” (Kunfi 1986, 83) De hát a magyar Közép-Európa

³⁸ Gyáni Gábor már az 1980-as évek végén hasonlóan nyilatkozott (1988, 76) az államszocialista korszakban megrögzült fogalomhasználatról: „A jaltai megállapodásokkal megelőlegezett kettéosztott Európa kihívásának engedve, mind vonzóbbá lesz a múltban is mindig megosztott Európa történeti víziója, s benne a ma realitását előkészítő, legalábbis sokban megmagyarázó kelet-európai magyar történeti út.” Az itt végbemenő fogalomváltás vagy annak legalábbis jelzése tulajdonképpen már a rendszerváltás ideologikumához tartozott, amennyiben a polgári restauráció, a politikai demokratizálás felerősítette a magyar történelem valamiféle közép-európai „betájolását”.

³⁹ S mindez annak ellenére történt, hogy Nyugat-Németországban létezett hivatalos „Kelet-Európa-politika” (nem is szólva a Kelet-Európa kutatóintézetekről). Vö.: Pók 2006, 200.

– úgymond – *kutatás* később sem tudott leszakadni azon geopolitikai térről, amelyet a Kelet-Európa-fogalom fejlődése kapcsán Gyáni és Romsics érzékeltetett. 1938-ban a témakör akkori fiatal, feltörekvő jelese, Ferdinandy Mihály (1986, 447) költői homályba burkolta a fogalmat a historizálás durva eszközeivel a „magyar feltámadás” reményében: „1938-nak a németiség grandiózus önmegvalósítási küzdelme folytán valóban démonivá nőtt eseményei, Csehszlovákia elszigetelődése és a lengyel–magyar közös határ akarása kapcsán, reményt nyújthatnak a nagylajosi eidos, a »Jagello-birodalom« váratlan feltámadására. Itt zárul a történész szerepe. Magára marad Közép-Európa hatalmas álmaival.”

Az 1930-as években a magyar történetírás nem egy képviselője a Kelet-Európa-fogalom mellett kötelezte el magát, amelynek oly direkt politikai implikációi talán nem voltak, ámbár a sorok között feltételezhető egy német-(náci-)ellenes elköteleződés, miközben lelkesedtek a bécsi döntésekért és a magyar szupremácia missziójáért. Oskar Halecki lengyel történész már az 1920-as évek végétől intellektuálisan előkészítette a talajt egy differenciáltabb Kelet-Európa fogalom számára,⁴⁰ amely a régiót keletről is elhatárolja, amennyiben Oroszország e régió határain kívül kerül. Oroszország „kirekesztése” a régióból szintén számos politikai – gyakran ruszofób – felhanggal terhelődött az idők folyamán, de maga a fogalom már olyannyira meggyökeresedett, hogy Budapesten a Pázmány Péter Egyetem (ma ELTE) Bölcsészkarán 1935-ben létrejött a Kelet-Európa Története Tanszék.⁴¹ Lukinich Imre eredeti felterjesztésében (1934. november 22.) a célok meghatározásakor a kor nyelvezetében és a korszellemnek megfelelően érvelt a tanszék létrehozása érdekében: „Tekintettel arra, hogy a külföldi egyetemeken hasonló intézetek már mindenütt vannak és nemzeti szempontból igen nagy fontossággal bír, hogy hallgatóságunk a megszállott területek történetével intenzíven foglalkozhassék.” (ELTE BTK Levéltár 19/a) Tehát ez időre már készen állt egy olyan Kelet-Európa-fogalom, amely képes volt a nyugat-európai fejlődéstől strukturális értelemben megkülönböztetni Európa „periferikus” felét, amint azt Váczy Péter (1986, 369; eredetileg In: Szekfű – Hóman – Kerényi 1936) összegző megállapítása is tükrözte, a régió koraközépkori fejleményeivel foglalkozva: „a periferikus helyzettel függ össze, hogy

⁴⁰ Magyarul 1952-ben megjelent könyve olvasható, amely a korábbi koncepcióját már továbbgondolta (Halecki 2000).

⁴¹ Palotás Emil (aki maga is két évtizedig állt a tanszék élén [1982–2002]) egyelőre kéziratos vizsgálódásai a tanszék történetéről megmutatják, hogy Lukinich Imre, aki már sok évvel korábban tartott történeti előadásokat a kelet-európai régió tematikájában, 1934-ben a bölcsészkar vezetőjéhez, majd Gombocz Zoltán kari dékán Hóman Bálint miniszterhez írt felterjesztésében hozzájárulást kért a tanszék létrehozására, amelyet 1935. január 28-án meg is kapott. (ELTE BTK Levéltár 19/a)

ezekben az országokban a nyugat legfrissebb »divatjelenségei« mellett francia, német és angol földön már régen letűnt archaikus formák még elevenen hatnak. Oly jelenség, melyet e népek életében mind a mai napig megfigyelhetünk.” Bárhogyan is ítéljük meg napjainkban a már elavult történeti koncepciók értékét, egy dolog nyilvánvaló: az a módszertani szempont, hogy régiókat ne magyar szemüvegen keresztül nézzük, hanem szélesebb történelmi perspektívában, a világfejlődés regionális összefüggésrendszerében, már nagyon régen meghonosodott a magyar történetírásban. Ám mint fentebb jeleztük, a magyar egyetemes történeti kutatás csillagzata az elmúlt száz esztendőben nem emelkedett fel egy szemernyit sem, noha nem sokkal a bölcsészkar fordulat után az 1930-as évek végén Szekfű (Teleki és Hóman) támogatásával a fiatal Kosáry Domokos pályatársaival létrehozta a „Kárpát-Európa” kutatásával foglalkozó, későbbi nevén a Teleki Intézet⁴² egy alkotó elemét azzal a céllal, hogy „saját hungarocentrikus történeti gondolkodásunkat átalakítsuk”.⁴³ Kosáry és idősebb pályatársai (Györfi, Magyar, Hadrovics, Benda, Kniezsa, I. Tóth Zoltán, a Kelet-Európa Története Tanszék későbbi tanszékvezetője⁴⁴ és mások) a kelet-európai népek sorsközösségének tényéből indultak ki. *Kárpát-Európa* fogalma, mint Kosáry jelezte, azonos volt, azonossá vált „Kelet-Közép-Európa” fogalmával. Közvetlen politikai implikációja – legalábbis Kosáry szerint – a szembenállás a különféle nacionalista elfogultságokkal; a szembenállás a Márciusi Fronttal való együttműködésig terjedt. Noha Bibó István e körtől függetlenül alakította ki Kelet-Európára vonatkozó koncepcióját, Kosáry később úgy vélte, hogy „Kelet-Közép-Európa lényeges fejlődési kérdéseiben hasonló irányban tájékozódunk”. (Kosáry 1983, 35–39) Figyelemre érdemes, hogy már ekkor felmerült Kelet-Európa fogalmának nagyon is tudatos strukturálása, amelyet Kosáry Haleckihez kötött, feltéve a tudományos kérdést: „Mennyiben van hasonlóság, illetve eltérés Kelet-Közép-Európa és a nagyobb, messzebb terjedő Kelet-Európa között?” (Kosáry 1983, 37) Persze, ekkoriban a kezdet kezdetén – talán Váczyt és Lukinichot kivéve – még nem teljesen tudatosodott a belső regionális határok megállapítása társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve kulturális-vallási összefüggések alapján és e szempontok összekapcsolásával. Ám az összehasonlító

⁴² A Gróf Teleki Pál Intézet 1941-ben jött létre Hóman Bálint elnökelete alatt, az 1926-ban alakult Államtudományi Intézet, az 1940-ben alapított Erdélyi Tudományos Intézet és az újonnan létrehozott Történettudományi Intézet (Deér József vezetésével, akinek Kosáry volt a helyettese) egyesítéséből.

⁴³ Kosáry 1983, 32. Kosáry nem vizsgálja az Intézet általános kül- és hatalompolitikai beállítódását a bécsi döntések időszakában.

⁴⁴ A tanszéket 1953 és 1956 között „A Népi Demokratikus Országok Története Tanszék”-nek nevezték, majd 1957 januárjától kapta vissza a Kelet-Európa nevet.

történetírás ezen kezdeményezése 1945 után szintén követésre talált. Ilyen értelemben az a beállítás, amelyről fentebb már szó esett, hogy *Kelet-Európa* fogalma a jaltai egyezmény egyfajta ideológiai leképeződése lett volna, objektíve *látszat*, szubjektíve pedig tévedés csupán, ahogyan a dolgok a politika ködfátyla alatt látszanak. A helyzet inkább fordítva áll: éppen azért húzódtak (és jórészt húzódnak ma is) ott a jaltai határok, ahol vannak, mert Kelet-Európa történelmi határai azon a vonalon szilárdultak meg. Ok és okozat felcserélése a történész számára sohasem megbocsátható véték. Erre a „jaltai vonalra” utalt maga Szűcs Jenő is mint stabil történelmi határra. Az államszocializmus létrejötte és összeomlása mind közös időpontját, mind regionális jellemzőjét tekintve a kelet-európai térség létének szintén erős történelmi bizonyítéka. (Krausz 1993a; Szigeti 2011a)

A második világháború után Niederhauser Emil az elsők között újra felvetette és elmélyítette Kelet-Európa tudományos fogalmát – már említett, egyébként ritkán idézett – 1958-as, eredetileg német nyelvű tanulmányában. E megközelítés több nívóval is szolgált a korabeli történettudomány számára. Először is, a magyar történelmet, a kelet-európai régiót egyfajta „provinciális szemléletmóddal” szemben összefüggésbe hozta a világtörténelemmel. Közel került ahhoz a gondolatkörhöz, amelyet néhány év múlva I. Wallerstein egész elméletté formált;⁴⁵ Niederhauser ugyanis Nyugat-Európa és Kelet-Európa viszonyát egyfajta függő viszonyként értelmezte. Magát a régiót pedig a gazdaság- és társadalomfejlődés tipikus – ma már jól ismert – vonásaival kapcsolta egybe, amelyek világosan eltérnek a nyugati fejlődés sajátosságaitól. A feudalizmus nyugat-európai formájától már a kezdetektől megkülönböztette a *kelet-európai feudalizmus* fejlődési útját. Az alregionális, belső jellegzetességeket főként a vallási és kulturális fejlemények tükrében elemezte, ami a balkáni és közép-kelet-európai fejlődés eltérő jegyeit is magában hordozta már. A XV-XVII. században lejátszódó európai fejlődési fordulat következtében – a niederhauseri koncepció szerint, amely e téren valóban „vétkes” a marxista gondolkodás- és szemléletmódban – a tökéletes fejlődés nyugat-európai folyományaival szemben csak megszilárdult a kelet-európai régió „elmaradottsága”, mondhatjuk, s talán pontosabb is lenne, „mássága”: „A 15-16. század fordulójától a török hódítás, illetve a török veszély következtében Kelet-Európa gazdasági fejlődése visszaesett. A városok elszegényedtek, az ipar és a kereskedelem lehanyatlott. Hasonló jelentősége van annak a körülménynek is, hogy az Újvilág felfedezésével a legfontosabb kereskedelmi főútirányok Kelet-Európától távolra kerültek, Nyugat-Európa a kereskedelem és az ipar hazájává változott, a városok

⁴⁵ Wallerstein világrendszer-elmélete könyvalakban 1974-ben jelent meg, magyarul 1983-ban publikálták. A wallersteini elméletről a legújabb vitát lásd az *Eszmélet* 91. és 92. számában.

egyre több embert szívtak fel a falvakból, és ez a városiasodó, iparúzó Nyugat-Kelet-Európában találta meg a maga természetes mezőgazdasági háttországát. A kelet-európai államok folyton növekvő mennyiségben szállítottak gabonát és marhát nyugatra.

Ez a tény azonban ismét lényeges következményekkel járt a kelet-európai társadalom fejlődésére nézve. A földesúr tovább már nem elégedett meg a terményszolgáltatással és a pénzzel, amit a parasztoktól kapott, ugyanis nem tudtak annyit sem adni neki, amennyit a földesúr a gabonájáért Nyugaton kaphatott volna. Ezért a nagybirtok Kelet-Európában földesúri magángazdálkodássá fejlődött át. Ennek megfelelően egyre több földet sajátított el a földesúr a parasztoktól, és kényszerítette őket, hogy a neki »átengedett« földeken a nagybirtok javára dolgozzanak. Ezt a jelenséget nevezte Engels, amint ez ismeretes, második jobbágságnak, mivel itt a parasztokat a feudális járadék kezdetleges formájához, a munkajáradékhoz kényszerítették vissza.⁴⁶ De Niederhauser e programadó cikkében a fogalom kibontása során körvonalazta a problémakört a nemzeti kérdés, a nemzeti függetlenség, a nemzeti megújulási mozgalmak, a polgári osztály létezése és jelentősége, valamint az ideológia szempontjából is. Sokakat megelőzve már akkor látta, hogy a „felülről kezdeményezett kapitalista fejlődés” a poroszutas, „felülről történt jobbágy-felszabadítással”, a földreformok XIX-XX. századi történetével olyan összefüggésrendszert alkot, amely a kelet-európai fejlődés fogalmát strukturált módon megalapozhatta. (*Helyünk...* II:217–222) Másféle nézőpontból adott lökést e gondolkodásnak Pach Zsidmond Pál híres könyve, amely a XV–XVII. századi magyarországi fejlődést a nyugat-európaiaktól való „elkanyarodásként” értelmezte „refeudalizációs” irányban. (Pach 1963)

Ezt követően a történészek Arató Endrétől Berend T. Ivánon és Ránki Györgyön keresztül Gunszt Péterig, Makai Lászlóig, Szűcs Jenőig szinte általános érvénnyel alkalmazták *Kelet-Európa* fogalmát (beleértve természetesen Magyarországot!), és eltérő jelentőséggel tovább finomították, differenciálták. Az 1960-as évek végén Szűcs Jenő Berendhez és Ránkihoz hasonlóan a *Közép-Kelet-Európa* fogalmat használta annak a régióknak a jelölésére, amely Kelet-Európa, úgymond, középső részét (mindenekelőtt Lengyelországot, Magyarországot és Horvátországot, némelykor Csehországot, Szlovéniát) jelölte. (Szűcs 1974b, 30–31) A városfejlődés összefüggésében Gyimesi Sándor ábrázolta a legmélyebben a kelet-európai specifikumokat. Ő is abból indult ki, hogy „Nyugat- és Közép-Kelet-Európa eltérő vonásainak alapja az interregionális munkamegosztás kibontakozása, amely Európát egy agrártermelő keleti és egy iparos nyugati félre bontotta. Motiválhatta e folyamatot a feudális

⁴⁶ *Helyünk...* II:215–216. Később álláspontját tudományos művek sorában cizellálta és mélyítette el (Niederhauser 1962; Niederhauser 2001; stb.).

fejlődés viszonylag kései indulása, valamint Magyarországon a török, Oroszországban a tatár támadás és iga.” (Gyimesi 1986, 439) A második jobbágyág mellett vagy annak következményeként is világos, hogy „Közép-Kelet-Európa városai a kapitalizmus elemeinek jelentkezését egy eltorzult, a kapitalista tendenciák helyett a feudalizmus előtt megnyíló városgazdasággal és városalkotmánnyal fogadták [...]” (Gyimesi 1986, 441).

Amikor az 1980-as évek végén Gyáni (1988, 76–85) visszatérést javasolt a Közép-Európa-fogalomhoz Szűcs Jenő többször említett híres tanulmányára és Hanák Péter, Lackó Miklós néhány elgondolásra támaszkodva, Pach Zsigmond Pál *elkanyarodás-elmélete*, majd Berend T. Iván és Ránki György Közép-Kelet-Európa fogalma került a szaktudományosan „vitatható” megoldások közé. Bár valójában a Közép-Európa-fogalom, mint fentebb láttuk, a magyar történetírásban sohasem vert korábban gyökeret, az 1980-as évek végi *aktualitása* mai szemmel nézve teljesen nyilvánvaló. Gyáni már akkor észrevételezte (1988, 77), hogy ezek a Kelet-Európa-felfogások – persze valójában ez csak a Berend–Ránki szerzőpárosra igaz, de még rájuk sem teljesen – csak gazdaságtörténeti síkon fogalmazódnak meg, és ezért igen szűkösek Szűcs Jenő szélesebb történeti elemzéséhez képest, amely Európa három történeti régióját vázolja fel. Hanák, Lackó és Szűcs rádióbeszélgetéseire hivatkozik (1988, 79–80), amelyekben Közép-Kelet-Európa (ami Kelet-Európa egy régiója) fogalma helyett már a Közép-Európa-fogalom szerepel mint a nyugat-európai centrum perifériája. Tehát e széles vita ezen felvetése, tisztán fogalmilag az, hogy vajon a – Wallersteintől (eredendően, *szent Habakuk!*, Lenintől) elszármazó – periféria-fogalom speciálisan közép-európai egységet jelöl-e, vagy pedig általánosabban Kelet-Európáról, illetve annak egy alrégiójáról van szó.

Az újabb idők historiográfiájában nem véletlenül a hazai kapitalizmus kialakulása lett ismét a fő kérdés, vagyis mindenekelőtt az, hogy a polgári fejlődés gazdasági-társadalmi hordozóit helyi-nemzeti keretekben találják meg, és hogy relativizálják a külföldi tőke és a birodalmi állam szerepét e folyamatban. Noha a polemizálók nem tértek vissza a negyven évvel korábbi Ránki–Tolnai-vitához, amelyben végérvényesen vereséget szenvedett az autochton magyarországi kapitalizmus koncepciója (ami a textilipar mint húzóágazat angliai analógiájára épült), mégis, maga a gondolat, a *hazai* kapitalizmus, vagy ahogyan gyakran nevezték és nevezik, a „polgárosodás nemzeti útja” népszerű elméletként tovább élt, és egy új polgári fordulat előtörténetének ideológiai elemeként újra felbukkant.

E fejlemények egyik dokumentumaként láthatjuk Gyáni Gábor, Hanák Péter és mások gondolati kísérleteit. Gyáni Gábor kezdetben Pach Zsigmond Pál és követőinek elgondolásaival vitatkozott, mert egyik meglátása szerint a XIX. századra vonatkozóan ezen irányzat „nem számol a megrekedő majorsági földesúri gazdaságon kívüli agrárpolgárosodási

tendenciákka”. Majd a hazai városfejlődési specifikumok leszögezése után körvonalazta az új történetírói „kánon” egyik igen fontos elemét: „Az agrártermékek forgalmazásában érdekelt, az ingatlanvásárlástól kényszerűen távol maradó, csak mobil tőkével rendelkező *felvásárló* – Hanák szerint – a specifikusan közép-európai tőkés vállalkozó őstípusa, történeti kiindulópontja. E réteg léte és ténykedése két szempontból is régióképző ismérvvvel szolgál: elsőként a házaló-felvásárló-tőkés kereskedő – tőkés vállalkozó pályaív sokban eltér a nyugati modelltől és még nagyobb mértékben az oroszországitól [...] Másodsor: a kereskedő tőke felhalmozásának és beruházásának ez a fejlődésmenete cáfolja a kapitalizmus importjáról kialakított nézeteket [...]” (Hanák... 1983, 22; idézi Gyáni 1988: 85–86)

Ezekről a nézetekről az embernek óhatatlanul a fentebb röviden érintett szovjetorosz viták jutnak eszébe. Gyáni Gábor meg is említi, hogy Pach Zsigmond Pálnak a robotoltató majorsági gazdasággal és Ránkinak „a tőkebefektetés kérdésével” kapcsolatos „nem alaptalan kritikai észrevételei” ellenére a koncepcionális eltérések meghatározhatók. De akkor még nem állt előtte egészében a „Közép-Európa”-fogalom ideológiatörténeti sorsa, amikor írását azzal fejezte be: „A most bemutatott vita nyomán, úgy gondolom, [...] hogy Közép-Európának inkább múltja van, mint jelene.” (Gyáni 1988, 86) Ma látni – Gyáninak ebben igaza volt.

A kelet-európai és különösen a magyarországi kapitalizmusnak ez a romantikus felfogása Ránki akadémiakustól – tehát nemcsak a Kelet-Európa kutatóktól – idegen volt. Ránki György még az 1970-80-as évek fordulóján is azt hangsúlyozta a kifejezetten e problémára feltett kérdésekre (A kelet-európai... 1986, 510–514) válaszként, hogy „ennek a [nyugati – K. T.] kapitalizmusnak azonban létehez tartozik, hogy bevonja a nem kapitalista országokat is, nevezetesen Kelet-Európa egy részét is – de nem Oroszországot – a feudális második jobbgáyságon alapuló gazdasági rendszereivel, valamint Dél-Amerika egy részét a rabszolgamunkát alkalmazó bányá- és ültetvénygazdaságaival. Igaz ugyan, mondja Wallerstein, hogy ezek belsőleg nem kapitalista gazdaságok, de már a kapitalista rend függvényei, és nemzetközi működésüket már mindinkább ez határozza meg. Ez az elmélet annyiban hoz újat, hogy hangsúlyozza: bizonyos értelemben a refeudalizálódás a világgazdasági kapcsolatrendszer folytán a tőkés gazdaság felé mutat. Ez az irányulás ténylegesen, mondjuk a 18. századtól, Magyarországon és Kelet-Európa más országaiban is erősödik.” (A kelet-európai... 1986, 510–511) Ránki mindig azon az állásponton volt, hogy Magyarország Kelet-Európa része, amelyet ő a régióon belül is meghatározott a rá jellemző gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti érveléssel, amit itt csupán érzékeltetni tudok: „Például Magyarország mennyiségi mutatói mindig meghaladták a tipikus kelet-európaiakét, tehát azt mondhatnám, nyugat és a legelmaradottabb kelet között álltak, mindig közelebb a kelethez, mint a nyugathoz.” (1986, 512)

A magyar történelemmel foglalkozó történészek többsége nem a kelet-európai történelem szakmai kérdéseire koncentrált a *Kelet-Európa*-fogalommal kapcsolatban, hanem az egész problémakört kizárólag a *magyar történelmi fejlődés perspektívájából* vette és tulajdonképpen veszi szemügyre. Azok az érvek pedig, amelyek a Kelet-Európa-kutatás szakmai oldaláról érkeznek, vajmi kevés szerepet játszanak. 1991-ben, már Ránki György halála után Gyáni Gábor visszatért a Pachhal folytatott vitára, és ekkor már határozottabb hangot ütött meg, nagyobb meggyőződéssel igyekezett bizonyítani, hogy Szűcs Jenő álláspontja egy új Közép-Európa-koncepció elméleti és történelmi kiindulópontja lehet, ami a rendszerváltást követő új ideológiai kurzusnak nyilvánvaló jobban megfelelt. (Valójában Szűcs Jenő nevezetes tanulmányában /1983, 27–28/ Közép-Európa-fogalmát a késői XIX. századi német történelmi fejlődéshez kötötte mint „birodalmi gondolatot”.) A rendszerváltás geopolitikailag is megmutatta, hogy a kelet-európai régió nem bomlik önálló egységekre, a közép-európai ábránd hamar lelepleződött „a sokirányú európai érintkezés”, a német, majd EU determináció nyomása alatt. (Ormos 2007, 281)

Az akkor már betegeskedő Pach Zsigmond Pál még reflektált a *Buksz* hasábjain erre a polémiára. (Pach 1991, 351–361) Gyáni válaszában (1991, 406–409) problematizálja a röghözkötés, a második jobbágság kérdését a magyar fejlődésre vonatkozóan. Varga János kutatásaira hivatkozva állítja, hogy „létezik egy viszonylag kedvezőbb helyzetű és egyáltalán nem vékony szabadköltözésű rusticusréteg”, akik a szabadköltözésű jobbágyok rétegéhez tartoznak, amelyről Pach nem vagy nem elegendő módon vesz tudomást. Másrészt Gyáni igyekszik elvitatni Pach tézisének a majorsági gazdálkodás, a nagybirtok túlsúlyos szerepére és arra vonatkozóan, hogy a korlátlan jobbágyi munkakötelezettség és a munkajáradék növekvő aránya a XVII. században tipikusan kelet-európai fejlődési vonás. S noha Gyáni Gábor kellő önmegtartóztatással azt írja, hogy ő a szakmai vitát nem tudja eldönteni, ám az nyilvánvaló, hogy Pach álláspontját elutasítja. A szakmai vita alapkérdése – a fentebbi elemzések tükrében – elméleti visszatérésnek tűnik egy jóval korábbi időszak felfogásához: ismét önmagában, a jelzett összefüggésrendszerből kimetszve merül föl a feudális nagybirtok szerepe a magyar agrárfejlődésben „a tőke özönvíz előtti formáinak” feltupírozásával. Mintha az *egyenlőtlen fejlődés, a tőke* (mint társadalmi-gazdasági viszony) *történetiségének* egész problematikája kívül maradna a történész világlátásán. Gyáni Gábor a magyar nagybirtok szerepét a refeudalizációs folyamat dokumentumaként nem tekinti fontos érvenek, mert a nagybirtok dominanciája, úgymond, Angliában is nyilvánvaló volt. Csak hát éppen az marad megvilágítatlanul 90 évvel Pokrovszkij után, hogy milyen minőségi különbségek voltak jogi, gazdálkodási, társadalomszerveződési és technikai szinten a kétféle nagybirtok fejlődése között, vagyis éppen a lényeg sikkad el. Nem véletlen, hogy az embernek a szovjet korszak kezdeti fázisának – fentebb

vázolt – historikusi vitái jutnak eszébe, amikor az orosz fejlődésben kellett mindenáron kimutatni a nyugat-európaival egyező vonásokat. Akkor a vita valójában arról szólt, hogy a Nyugat és ezzel együtt természetesen Oroszország „szocializmusra való érettségét” bizonyítsák, vagyis a Nyugattól való „lemaradás” viszonylagosságát kellett alátámasztani. A rendszerváltás után a „nyugatos” gondolat voltaképpen éppen ellenkezőleg, a nyugati típusú kapitalizmusra való érettség tudományos dokumentációját szolgálta.

Ez a visszatérés az „önálló magyar polgári fejlődés” téziséhez valójában kevés impulzust adott a Kelet-Európa-kutatásnak. Az igazi szakmai kérdés ma már inkább Kelet-Európa belső regionalizálódásának problémakörére tevődik át. Kelet-Európa történetét napjainkban két alapvető munka reprezentálja (Palotás 2003; Niederhauser 2001), amelyek nem a magyar szempontú és nem a magyar központú történetírást művelik. Az egyetemes történeti szempontból kiinduló Kelet-Európa-koncepciókkal összefüggésben húzta alá Niederhauser Emil, hogy „Az egy országból történő kiindulás a mindenkori hazai szemlélet számára természetesen igen hasznos [...], azonban éppen kiindulópontja miatt óhatatlanul szubjektív elemeket is hordoz magában”.⁴⁷ Ilyesfajta szubjektív tartalmakkal rendelkezik a magában vett *Közép-Európa*-fogalom is, amely a Kelet-Európa-koncepciók tükrében kis túlzással – úgyszólván – egyedül Magyarországból áll.

Szűcs Jenő – akire a „közép-európai” történezműkoncepciók a leggyakrabban hivatkoznak – sehol nem nevezett semmiféle régiót „Közép-Európának”, a „köztes Európa” valójában nála „Közép-Kelet-Európát” jelenti, hol Kelet-Európa „nyugati” összefüggésében, hol Nyugat-Európa „keleti” összefüggésében.⁴⁸ Vagyis Kelet-Európa történeti fogalma, belső regionalizálódása korszakonként változó még akkor is, ha egyszerre mind a gazdasági, mind a társadalmi-hatalmi struktúrák módosulásait állítjuk a vizsgálódás középpontjába. A sokféle szempontrendszer alapján Niederhauser akadémikus a három-, majd a XIX-XX. század fordulójára nézve lényegében egy „négyosztatú”, eddig a legdifferenciáltabb, a legstrukturáltabb Kelet-Európa-fogalomhoz jutott el, amelyet akadémiai székfoglalójában adott elő: nem jelentéktelen átalakulások nyomán a XX. századra az orosz–ukrán–belorusz alrégió, a Balkán, Közép-Kelet-Európa (Baltikum, Magyarország, Lengyelország, Horvátország), valamint „Nyugat-Kelet-Európa” (Csehország és Szlovénia) körvonalazható specifikus gazdaság- és társadalomtörténeti, kulturális-vallási és államfejlődési ismérvek, szempontok alapján. (Niederhauser 1994, 129–142) A

⁴⁷ Niederhauser 1988, 699. Lendvai (1997) könyvének bevezetésében jól illusztrálja ezeket a „szubjektivisták szellemi állapotokat”, valamint Közép-Európa fogalmának bizonytalanságát mind elméleti, mind szaktudományos szempontból.

⁴⁸ Egy ilyen értelmezést erősít Palotás 2011, 763–769.

„keleti feudalizmustól” (Szűcs) a kelet-európai félperifériás kapitalizmusig eltelt sok évszázados történet nem arra utal, hogy a történelem e régió fejlődésjegyeit, sajtószerűségeit könnyedén félretolná. Ez óvatosságra kell intse azokat a historikusokat, akik a „rövid huszadik század” után új időszámításról ábrándoznak.

2. Az utolérő fejlődés – a demokratikus mitológiában

2.1. *Demokrácia–diktatúra mint történetírói paradigma:* 1945, 1956, 1968, 1989

A kelet-európai rendszerváltás *mainstream* történetírása – mind témaválasztásában, mind szellemi-politikai irányultságában (nagyon is érthető okokból) – azt a rendszert igazolja, amely eltartja. Így volt régen, így van ma is. Ennek az állapotnak Magyarországon is megvolt az ideológiai kifejeződése: a rendszerváltás folyamatában a történetírók körében is létrejött a marxizmussal szemben a liberalizmus és a nacionalizmus kompromisszumos szövetsége. A marxizmust megpróbálták a régi rendszer törmelékei közé betemetni. Ugyanakkor a *demokrácia* zászlaja alatt a régió országaiban a rendszer történetírásának már a kezdetektől komoly ideológiai problémát okozott az új, illetve az így vagy úgy újjászervezett kis nemzetállamok eredete és eredetének historizálása, az etnonacionalista gondolkodásmód rehabilitálása, ennek egyik megnyilvánulásaként a második világháborúban való részvételük megítélésének felülvizsgálata, a Szovjetunió nagy honvédő háborújához való nacionalista, sőt több helyütt profasiszta viszonyulás restaurálása, újjáteremtése. (Lásd erről: Krausz 2009, 13–23) Banderától Horthyig zajlik a politikai szenvedéllyel véghezvitt restauráció, mintha az új hatalmi elitnek utólag, 65 évvel később akarnák megnyerni a második világháborút... Újra mozgásba hozták a totalitarizmus ún. elméletét, amely a „fasizmus és kommunizmus” azonosságának más összefüggésben már említett tételére épül(t).⁴⁹ (Másutt részletesebben és többször kifejtettem, hogy az egész analógia arra fut ki, hogy a kapitalizmus történetéből a fasizmust, a nácizmust történészek is megpróbálják „átcsempészni” a szocializmus történetébe.⁵⁰)

Ez, a ma már a régió egészének történetírását jellemző – persze nem kizárólagos – sajtószerűség mindenütt hatékonyan működik, mert alapjában ez alkotja az új legitimáció politikai tartalmát. Ez a momentum persze

⁴⁹ Erre a problémára kitértem Ormos Máriával közösen kiadott könyvünkben: Krausz – Ormos 1999, 311–323.

⁵⁰ Ez volt Ernst Nolte intellektuális provokációjának értelme, amelyhez az egész német Historikerstreit kapcsolódott. (Vö.: Nolte, 1987)

a kelet-európai rendszerváltás közös regionális vonásai közül csupán az egyik, de meghatározó ideológiai tendencia.⁵¹

Az államszocializmus múltjának és az új kapitalizmus („demokráciák”) jelenkori történetének elemzését – általában – *mutatis mutandis* a régi rendszerből kölcsönzött dichotomikus fogalompár, a *demokrácia és diktatúra* szembeállításával írják le, úgy, hogy a *kapitalizmus–szocializmus* fogalmakat kihúzzák alóla. Így éppen a mai kelet-európai specifikum marad figyelmen kívül: a polgári-demokratikus intézményrendszer, a demokrácia homlokzata mögött a régi tradíció alapján a tekintélyuralmi rezsim újabb kiadása épül ki szerte a régióban a helyi-nemzeti sajtósságoknak megfelelően.

Egy differenciáltabb gondolkodási és módszertani hagyományokon alapuló szempontrendszer azonban a demokrácia–diktatúra paradigmát általában is szűkösnek találja a történelmi folyamat megragadásához. Már az államszocialista rendszerben is alkalmatlannak bizonyult, noha a hivatalos marxista–leninista kánonban mindvégig szerepelt. A dehistorizált, a történelmi tér és idő fölé emelt diktatúra-fogalom módszertani zsákutcába visz, hiszen a végletekig leszűkíti a történelmi elemzést, ugyanakkor tartalmában egészen különböző jelenségeket sorol egy kategóriába, egészen eltérő rendszereket mos össze jobbra tisztán formális megfigyelések, fejlődésjegyek alapján. A diktatúra ilyesfajta fogalmával különböző struktúraformákat kevernek össze, így például az ún. totalitarizmus-elmélet szempontjából Hitler és Sztálin, Pinochet és Kádár ugyanannak a fogalomnak a megszemélyesítői. Az ilyen elemzési módszerrel a kelet-európai (és világ)történelem fontos eseményeinek történelmi értelmezése is szerfölött leegyszerűsödik, elterjed egy olyan történetmagyarázat, amely kriminalizálja az államszocializmus teljes történetét. A demokrácia fogalmával is hasonló a helyzet, amennyiben kizárólag a polgári rendszer egyik menedzselési formájára vonatkozik csupán. A „demokrácia”, a „népuralom” elméleti és történeti alakváltozatai (plebejus demokrácia, munkásdemokrácia, népi demokrácia, öngazgatói-önkormányzói demokrácia stb.) úgyszólván kikerültek a

⁵¹ Jól láthatók az ideológiai tendenciák mögött a felemelkedő új társadalmi csoportok és osztályok anyagi és szellemi érdekei, ízlésvilága, általában a régióra jellemző, korábban elhalványult vagy megszűntnek hitt specifikus fejlődésjegyek „feltámadása”. Ezek a kelet-európaiságot alkotó mozzanatok (pl. a helyi polgárság gyengesége, a külföldi tőkétől való függés, a demokratikus tradíciók hiánya, az állam túlsúlya és szerepe a kapitalizmus meghonosításában, a nyugati tőkeérdekek és a nagyhatalmi politikai-gazdasági tényezők meghatározó befolyása a tulajdonváltás és a politikai élet új formáinak kialakulásában). A történészek új generációja már megkezdte e jelenségcsoport történeti vizsgálatát az ELTE BTK Történeti Intézet kelet-európai programjának keretei között. Lásd: *Rendszerváltás...* 2010. A kötet angol nyelven is megjelent Csaplár Krisztián közreműködésével Németországban.

használatból, mint nem szalonképes fogalmak. Számos történelmi fejlemény egyszerűen nem fér bele e fogalmi keretbe: nem merül fel a két fogalom (demokrácia–diktatúra) „egymásba játszása”, „átmenete” sem mint probléma. Vagy talán éppen Kelet-Európában negligálhatnánk a parlamentáris diktatúra fogalmát, amelyben az uralkodó pártkonglomerátum sohasem váltható le a belső fejlődés eredményeként? Eltűnnek még a fejlődési szakaszok is a nagy „általánosságok” szorításában, miközben a történetírás legkülönbözőbb területein burjánzik a *részletek* mértéktelen önállósodása, egyfajta politikai (politikátörténeti) provincializmus uralma. Tulajdonképpen az egész problémakör elválaszthatatlan mindattól, amit Gérard Noiriel a történelemnek a tudás, az emlékezés és a hatalom között elfoglalt sajátos helyéről ír le. (Noiriel 2001, 22–28, 204–207)

Mindennek megfelelően az új rendszer kiindulópontja sokfelé Kelet-Európában már nem 1945 (felszabadulás, születési előjogok megszüntetése, állam és egyház szétválasztása, földosztás, államosítás), hanem a *független nemzetállam* képzelte vagy valóságos tényei. Magyarországon a rendszerváltás után az új parlamentarizmus első törvényének megfelelően ez a kiindulópont 1956. A legújabb, lényegében tekintélyuralmi viszonyokat tükröző Alaptörvény számára a kiindulópont 1944. Emellett a fősodor további kiemelt projektjei: a „kádárizmus” leleplezése, Magyarország második világháborús szerepvállalásának és a trianoni békének az ideológiai revíziója stb. A *leleplező, sérelmi történelemírás* erős hagyománya köszön itt vissza, amelyet a régi, államszocialista történetírás torzításai, politikai elfogultságai csak felerősítettek. E *leleplező* hevület még ma is erős; jól illusztrálja ezt a kiváló történész, Romsics Ignác akadémiai székfoglalója, amely az 1945-ös fordulat következményeivel foglalkozott a történetírás és annak szervezeti átalakítása terén. Miközben 1945-ben a horthysta történetírás szellemtörténeti hagyománya ellen megkezdődött a „marxista támadás”, annak politikai, szervezeti és egzisztenciális háttere nagyon is meghatározott társadalmi-politikai jellemzőkkel bírt. Romsics Ignác azonban nem ebből a nézőpontból közelítette meg 2011 tavaszán a kérdést, hanem tőle szokatlanul prezentista és – mint cselekvő hősei – sérelmi-szubjektivisták szempontokat részesített előnyben. Gyáni Gábor és Romsics Ignác nem teljesen egyformán ítélik meg a szóban forgó fordulat jellegét a magyar történetírás átalakulása szempontjából. (Gyáni Romsiccsal ellentétben nem hoz be a „képbe” vallási vagy származási mozzanatot, mint ahogy annak valójában nem is igen volt szerepe a dolgok alakulásában.) Romsics akadémikus székfoglalójában egyenesen a Moszkvából küldött sztálinisták, a karrieristák és „fiatal zsidó származású történészek” hovatovább bosszúművének

tekinti a régi polgári történetírás lerombolását.⁵² Romsics magyarázata nem tudatosítja, hogy a történetírás átalakítása egy sokkal szélesebb és általánosabb folyamat részeként fogható csak fel, hiszen egyfelől zajlott egy társadalmi formaváltás, amely a történelmi uralkodó osztályok kiseprűzésével járt együtt. Másfelől pedig a jeles történész ennek a folyamatnak a fent jelzett politikai sajtószerűségeit egyszerűen figyelmen kívül hagyta. Ez a történelmi fordulat lényegében a Vörös Hadsereg által végrehajtott és ellenőrzött rendszerváltozásnak „megfelelő” szervezeti-ideológiai következmény volt a magyar történetírás terén.

Bárhogyan is ítéljük meg a magyar történetírás teljesítményét e periódusban, adódott egy elkerülhetetlen feladat, amelyet a szövetséges hatalmak előírtak Magyarország számára is: röviden fogalmazva, a „defaszálás”. Hogy a történetírás szerepe nem lebecsülhető e téren, bizonyos értelemben már abban a tényben is kifejeződött, hogy a Horthy-korszak vezető történésze, Szekfű Gyula lett Magyarország szovjetunióbeli nagykövete. Magyarország háborús szerepe és veresége az említett historikusi feladat jellegét is nagyban meghatározta. A hivatásos történészeket megelőzve, Magyarország „defaszálásában”⁵³ – közismert – önkéntesen, mély meggyőződésből vett részt Bibó István, aki felmérte annak súlyát, hogy a horthysta uralmi elitet a háború idején – a szovjet állampolgárokkal szemben elkövetett rémtettek mellett – történelmi felelősség terheli mintegy egymillió magyar állampolgár haláláért is.⁵⁴ Ám az ideológiai „defaszálást” követő vagy azzal párhuzamosan futó politikai leszámolások elérték a történettudomány területét is. Az új politikai és osztályerőviszonyok kialakulási folyamatában nemcsak a lejáratódott, hiteltelenné vált horthystáktól szabadult meg az új hatalom, hanem a tisztogatások a polgári értelmiségiek egy részének adminisztratív úton való ellehetetlenítését is jelentették, ami – egyébként érthetően – 2011-ben oly mélyen megérintette Romsics Ignácot.

Ha azonban a történész empátiahiánnyal küzd egy korszak megítélésében, empátiáját erősítendő érdemes felidézni egy kommunista propagandabrosúrát a horthysta katonai elit és hadseregének háborús bűneiről, a

⁵² Vö.: Romsics 2011a, 73. Itt természetesen nem arról van szó, hogy Romsics Ignác antiszemita logikára tért volna át, hanem arról az érvelési sajátosságról és módszerről, amelyet Gyáni Gábor már évekkel korábban – okkal és joggal – felrótt neki. Gyáni arra utalt, hogy a magyarországi tanácsköztársaság vezetőségében Romsics által emlegetett jelentős számú zsidó származású funkcionárius szerepe megmagyarázatlan maradt. Gyáni jelezte, hogy ez az „alulinterpretált” álláspont bármiféle, Romsics szándékaival nem azonos következtetések levonására is alkalmas lehet. (Vö.: Gyáni 2003, 46–55)

⁵³ Az antifasiszta hatalmak hivatalosan is náci csatlósnak tekintették Magyarországot. (Pritz 2011, 130)

⁵⁴ Lásd Bibó István klasszikus írását: 1948, 778–877.

holokausztban való részvételéről. A broszúra Háy Gyula nevéhez fűződik. Igaz, Háy író volt, nem történész, de tudni kell, hogy Moszkvában nem sok olyan ember akadt 1943 tavaszán, aki ilyen leleplező könyvecskét össze tudott volna állítani azokról a rémtettekről, amelyeket a magyar hatóságok és a magyar katonák az elfoglalt szovjet területeken elkövettek.⁵⁵ A „magyar rémtettek” vizsgálata és „mediatizálása” a Rákosi-időszaktól kezdve a Kádár-korszakon át napjainkig kívül esett és ma is kívül esik mind a liberális, mind a nacionalista fősodor érdeklődésén. A hivatalos törekvések arra irányulnak, hogy „kifehérsítsék”⁵⁶ a náci Németországgal szövetségben harcoló horthysta megszálló erők történelmi szerepét, amelyről a maga idején még Goebbels is megvetően nyilatkozott. (*The Goebbels Diaries* 1948, 254–255; idézi: Juhász Gyula:1986; Juhász 1994: 107) Ezek a dokumentumok azóta sem láttak napvilágot, mert a Kádár-rendszerben sem volt „aktuális” a „szocialista nemzeti egység megbontása” a történelmi önismeret és önkritika útján.⁵⁷ A régebbi irodalom kifejezésével élve, „a horthysta elit végleges diszkreditálódása 1938 után” oly végzetessé vált, hogy a szövetséges nagyhatalmak hozzájárulásával az új hatalom képviselőit „megbízható antifasisztákból” kívánták verbuválni. Ennek a fordulatnak lett áldozata a magyar polgári történetírás, és maga a polgári-demokratikus intézményrendszer is.

⁵⁵ Háy 1945. Bálint József magyar nyelven is közöl ilyen dokumentumokat (2012).

⁵⁶ A magyar hadseregek szovjet területen viselt dolgairól, rémtetteiről csak Ungváry Krisztián számol be rendszeresen. Írásaiban (pl. 1998, 403–408) azonban ezzel egy időben – furcsának tűnhet, ha valaki nem szokott hozzá a zavaros gondolkodáshoz – mentegeti az emberiség elleni bűncselekményeket elkövetett náci (német és magyar) partizánvadászokat és partizánvadászatot; úgy tesz, mintha a szovjet partizánok – akik a területrablókkal szemben saját házaikat, földjüket, családjukat, országukat védték – üldözésének lehetne bármilyen akceptálható nemzetközi jogi alapja a Wehrmacht részéről, amely szovjet területen soha semmilyen nemzetközi jogot nem tartott tiszteletben a háború első percétől, amikor is hadüzenet nélkül támadta meg a Szovjetuniót. Vö.: Ungváry 2004, 74, 80. Továbbá ismert az is, hogy a Honvédelmi Minisztériumban a miniszter vezetésével (a köztársasági elnök feleségével közösen) – honlapja tanúsága szerint – egyenesen a rablőháborúban résztvevő magyar katonák heroizálása folyik. E jelenséggel szemben egyetlen történész tiltakozásáról sem hallottam.

⁵⁷ Új adalékokkal szolgál magyar nyelven Varga Éva Mária és Vaszilij Hrisztoforov orosz történész forráspublikációja (2011, 187–270). A feltáró munka helyett a történetírás fő vonulata inkább a magyar hadifoglyok létszámának – hazai forrásokon alapuló – megbecsülésével, „igazságszolgáltatással” foglalkozott, egészen hamis számadatokkal szédítve a szenzációra hajló aktív közvéleményt. Ugyanakkor az e témakörben megjelenő, a korábbi, az orosz forrásokat nem ismerő történetírást amortizáló új kutatások, új eredmények úgyszólván visszhangtalanok maradnak. Kiemelkedő munka a témakörben Varga 2009.

A *demokrácia–diktatúra* narratívában elhomályosul tehát az a probléma, hogy a kelet-európai fejlődésben a polgári demokrácia társadalmi felhajtóerői gyengék, a konkrét politikai feltételrendszer pedig még nem is kedvezett neki.

Úgy tűnt, hogy az 1956-os tematika alkalmat ad arra, hogy ha nem is kelet-európai, de magyarországi összefüggésben a polgári demokratikus hagyományok erejét demonstrálhassák a historikusok. Ám mint kiderült, 1956 értelmezése számára is nagyon szűkösnek bizonyul a *demokrácia–diktatúra* paradigma: nem fér bele mindaz, ami nem tartozik a *polgári demokrácia fejlődésének* tárgykörébe. Gyáni Gábor az 1956-os felkelés társadalomtörténeti összefüggésein, társadalmi bázisán gondolkodva, a történelmi alternatívák számbavételekor csak a saját ideológiai premisszáiba illő tendenciákat veszi számba, a többieket kívül rekeszti a „realitásokon”. (Gyáni 2006b, 27–39) A szerző azt a hipotézisét kívánta megalapozni a felkelés 50. évfordulójára készített cikkében, hogy a munkástanácsok szerepe jelentéktelen, lényegében felülről szervezett intézmények voltak, sőt, nem is igazán tartoztak a munkásmozgalom tradicionális irányzatai közé. Más szavakkal, a historikus mindenfajta közvetlen demokráciára épülő közösségi-szocialisztikus útkeresést, így a munkástanács-mozgalmat irrelevánsként és utópisztikusként ír le. A cikk 1956-tal kapcsolatban a viszonylag „egységes forradalmi tábor” koncepciójában fogant, ami – tegyük hozzá – szokatlan a *tudományos* elemzők körében. A cikk érvelésében meglepő elméleti és szakmai tévedések keverednek, amelyek egy ilyen horizontú történész esetében, mint Gyáni Gábor, alighanem a választott ideológiai célkitűzéssel magyarázhatók. 1956-ból ugyanis a mai rendszer „előfutárát” kell megteremtenie a polgári demokrácia „korszerű” elvárásai alapján.

A történész az 1956-os felkelésben egymás szövetségeseiként írja le a baloldali szocialista (valójában jórészt kommunista) csoportosulásokat, a szakmunkásságot és a falu módos gazdáit, mintha egységesen alkotnák a *demokrácia* alapját, „a forradalom bázisát”. A „kik voltak a forradalmárok?” kérdésére adott válaszában három nagyobb társadalmi csoportot nevez meg: „a baloldali, röviden »revizionistáknak« nevezett alkotó értelmiség [...] az egyetemi diákok és végül az ipari, főként a nagyipari munkásság”, de „szembeötlik a parasztság egyes elemeinek forradalmi szerepvállalása is”. Gyáni úgy véli, hogy az előbbi „baloldali” csoportok, a szakmunkásság és a „a falvak véleményformálói”, akik „mindig is elsősorban a gazdag(abb) parasztbirtokos családok soraiból kerültek ki, ami '56-ban is megisméltődött”, közösen képezik a „forradalmi tábor”. (Gyáni 2006b, 29–30) A sztálinista diktatúra ellen tiltakozó „demokratikus kommunisták” és a gazdagabb tulajdonos parasztság „forradalmi szövetségét” egyetlen komoly történeti munka sem támasztja alá. Miként azt sem támasztja alá egyetlen történeti mű sem, hogy a gazdagparasztságot a huszadik századi magyar történelemben egyáltalán a demokrácia bázisaként lehetne meghatározni. Ebből következik egy másik tévedés, hogy

Gyáni Gábor gyakorlatilag negligálja a „szocializmus vs. kapitalizmus” alternatíváját, noha 1956 aktív cselekvőit, irányzatait, létrejövő pártjait nagyon is motiválták ezek az elkötelezettségek. A historikus feltételezésével ellentétben a többpártrendszer iránti elkötelezettség még nem jelentette automatikusan a kapitalista restauráció támogatását. Az 1956-os felkelés kitűnő és elkötelezett történésze, Rainer M. János a kétkötetes Nagy Imre-biográfiájában éppen az ellenkező értelmezésekhez kínál anyagot. Az 1956. október végi kormányülést követően Nagy Imre fogadta „az aznap alakult csepeli munkástanács népes (egyres visszaemlékezések szerint száztagú) delegációját”, amelyen az antikapitalista munkástanácsi képviselők egyebek között „a szabad választások és a semlegesség” mellett tették le a voksukat.⁵⁸ Eközben Gyáni elsiklik egy fontos momentum mellett: egyetlen olyan munkástanácsi dokumentum sem született, amely a tőkés magántulajdon visszaállítását követelte volna, amely a gyárakat, a földeket visszaperelte volna eredeti tulajdonosainak. Ennek pontosan az ellenkezője történt. Hogyan oldja fel a történész ezt a nyilvánvaló ellentmondást? Egyfelől hamis alternatívát állít fel: vagy polgári demokrácia vagy kommunista diktatúra. A valóságban ez nem így merült fel. Gyáni Gábor még azt sem „engedi meg”, hogy maguknak a felkelőknek a gondolatai alapján értékeljük az eseményeket, mert azok nem férnek bele a „demokrácia–diktatúra” leszűkítő fogalmi keretei közé. Figyelmen kívül marad a felkelés relatíve hatalmas memoáriródalma, amely kétségtelenné teszi, hogy a felkelésben résztvevők jelentős része éppenséggel nem „kommunista”, hanem sztálinista diktatúráról beszélt egy demokratikus szocializmus vagy önkormányzó-önigazgató szocializmus nevében.⁵⁹ Egyébként Eörsi László, a témakör jeles kutatója még a szovjetek ellen harcoló fegyveres csoportokon belül is kimutatja az eltérő politikai törekvéseket és világnézeti szembenállásokat. Lásd Eörsi kitűnő könyvét: (2008, pl. 57–59).

A másik – ezzel összefüggő – momentum a munkástanácsok szerepe, amit Gyáni Gábor teljesen félreért a jelzett prezentista ideológiai premissza következtében. E tekintetben érvelését így indítja: „A munkástanácsoknak kivételesen nagy elméleti jelentőséget Hannah

⁵⁸ Rainer 1999, II:307. Nem szólva magáról Nagy Imréről, aki haláláig nem fogadta el a tőkés restauráció gondolatát sem. Lásd erről pl. Nagy 2006, 154–155. De hát említettük már más összefüggésben magát Bibó Istvánt is, aki szintén szocialistaként vett részt az eseményekben, de erre még a következőkben kitérek.

⁵⁹ A felkelésben résztvevő, nem egy közismert fotón szereplő akkori diáklány, Kovács Marika visszaemlékezése éppen a kommunista felkelők tiszta közösségi-önigazgatói szocializmusát húzza alá: Kovács – Fraysse 2006. Lásd még erről Szerdahelyi István, az eseményekben akkor résztvevő értelmiségi visszaemlékezését (2005, 115–116) ugyanebben a szellemben.

Arendt kölcsönzött [...] Kijelentette: az ötvenhatos munkástanácsok, a munkásság forradalmi aktivitásának spontán eredményei a társadalom alulról való megszerveződésének a csíráját és ígérését, a közvetlen demokrácia reményét rejtették magukban [...] Bill Lomax vált Arendt hű követőjévé [...]” (Gyáni 2006b, 36). E gondolatsor diszkreditálásához arra volt szükség, hogy a történész egyszerűen megváltoztassa az események kronológiai egymásutánját, azaz félretegye az események valódi sorrendjét. Ha nem így lenne, fel kellene tételeznem, hogy a történelmet egyszerűen megcsalta emlékezete. Gyáni szerint ugyanis a munkástanács-mozgalom spontaneitása és öngazgatói radikalizmusa inkább csak a fantázia szüleménye, méghozzá annak ellenére állítja ezt – teszem hozzá –, hogy a kelet-európai, így a magyar munkásmozgalomban Oroszországtól Lengyelországon át Magyarorszáig, sőt Németországig, később Jugoszláviáig gazdag történelmi tapasztalat halmozódott fel a munkástanácsok önszerveződése terén, hogy a spanyol tapasztalatokat itt és most ne is említsem. „A forradalmi munkásközmozgalom munkástanácsokban testet öltő spontaneitásának a téziséhez is – írja Gyáni (2006b, 37) – komoly kétségek férnek, hiszen ezeket a szervezeteket fentről, a hatalom oldaláról kezdeményezték: közvetlenül a kommunista párt és a neki engedelmessé tett SZOT állt életre hívásuk mögött. Nem térve ki az eseménytörténet részleteinek az ecsetelésére, csupán megemlíjük az október 26-ai, a november 16-ai, illetve 22-ei rendelkezéseket, amelyek a munkástanácsok felállításáról intézkedtek.”

A „felülről létrehozott” munkástanácsok Gyáni-féle eszméje, amely a munkás-öngazgatás szerveit a hatalom eszközeiként tételezi fel, mint amelyek funkcióik szerint a termelés beindítására és a sztrájkok elkerülésére alakultak felső párt- vagy szakszervezeti intencióra – mint fentebb már aláhúztam – elemi tényeknek mond ellent. S bár Gyáni két fiatal kollégára hivatkozik tézise bizonyítása céljából, ám nincsen az a szakember, aki tagadná, hogy az első munkástanácsokat még október 23-a előtt hozták létre a munkások Miskolcon. Olyan ismert társadalomtörténész és a témában igen jártas szerző, mint Kemény István sok évvel ezelőtt – mintha csak Gyáni Gábor modern hipotézisével vitázna – Bill Lomaxszal készített híres dokumentumkötetük előszavában így vélekedett: „A magyar forradalom egész története során döntő szerepet játszottak a munkástanácsok. Ilyen tanácsok alakításának gondolata már hónapokkal a forradalom előtt fölmerült, és szinte magától értetődő volt, hogy az október 23-i tüntetés előestéjén az ellenzéki értelmiségieket tömörítő Petőfi Kör követelései közé sorolta: munkás-öngazgatást az üzemekben! Az első munkástanács néhány órával korábban, október 22-én alakult meg a diósgyőri MÁVAG-ban. Október 26-án az ország legtöbb gyára már a munkástanácsok kezében volt, és megalakulásukkal párhuzamosan magasabb egységekké kezdtek szerveződni. Miskolcon, az ország második legnagyobb ipari városában 25-én, Győrben, a har-

madik legnagyobb ipari városban 26-án jött létre a város gyárait összefogó városi munkástanács; ugyanezekben a napokban szerveződtek a megyei munkástanácsok; végül Budapesten október 31-én összeült a munkástanácsok parlamentje, amelyen már az alakuló parasztszövetség is képviseltette magát.”⁶⁰

Október 26-án tehát, amikor a párt vezetőségének és a SZOT-nak Gyáni Gábor által is említett, jól ismert felhívása megjelent, az üzemek és gyárak már alapjában a munkástanácsok ellenőrzése alatt álltak. De nézzük csak meg az október 26-i dokumentumot közelebbről is! A dolgok éppen fordítva történtek, mint ahogyan Gyáni Gábor beállítja. Valójában a párt és a szakszervezetek vezetősége a már létrejött munkástanácsok támogatásával arra törekedett, hogy ne szakadjon el a munkásság legaktívabb csoportjaitól, akik között igen sok volt a párttag; a párt és szakszervezet vezetői el akarták kerülni, hogy túl lépjen rajtuk az idő. Eleinte, mint közismert, Kádár (nem szólva Nagy Imréről) e mozgalmi fejleményekre is utalva forradalomnak minősítette az eseményeket. Másfelől sok kommunista és szakszervezeti ember mélyen egyet is érthetett (talán még a vezető rétegekben is) a munkástanács mozgalom követeléseivel, amelyek visszatérést jeleztek a demokrácia és a szocializmus egy korábbi értelmezéséhez (amelyeknek a forrásai mindenekelőtt valahol a magyar és az orosz munkás- és paraszttanácsok mozgalmában gyökereztek, bár a jugoszláv hatás sem zárható ki). Érdemes a dokumentumot idézni: „A Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének ma közzétett nyilatkozatából: a Központi Vezetőség helyesnek tartja az üzemi munkástanácsok megválasztását a szakszervezeti szervek közreműködésével. Mint ismeretes, a SZOT elnöksége ezzel kapcsolatban határozatot hozott. A SZOT elnöksége javasolja a munkásoknak és alkalmazottnak, hogy a gyárakban, az üzemekben, a bányákban, minden helyen kezdjék meg a munkásigazgatás megalakítását, válasszák meg a munkástanácsokat [...] 2.) A munkástanács feladatai: a munkástanács dönt minden, a munkahely termelésével, igazgatásával, gazdálkodásával kapcsolatos kérdésekről [...]” Kossuth Rádió, október 26. (*Magyar munkástanácsok...* 1986, 16) A munkástanácsok alapvető dokumentumait munkások vagy mérnökök írták az üzemekben és a gyárakban, hiszen a dokumentumok nemcsak a munkás-önszerveződés követeléseit fogalmazták meg, de a párt gyámkodását is elutasították a munkásdemokrácia és a közvetlen

⁶⁰ *Magyar munkástanácsok...* 1986, Kemény István: Előszó 5. Hogy a munkástanácsokat felülről hozták volna létre, a ma már liberálisabb „szelfidült” történész, a témakör kiváló ismerője, Ständeisky Éva sem állítja 2011 októberében egy ünnepi megemlékezés alkalmából a Tudományos Akadémián tartott előadásában (2011), noha valamely okból az öngazgatói történelmi hagyományok rendkívüli gazdagságát ő is negligálja.

demokrácia nevében, hacsak azt is nem felülről diktálták. (?!?) Gyáni Gábor túlságosan közel hozta a hivatalos szocializmus és a munkás-önigazgatás szocializmusát mind az elmélet, mind pedig a praxis síkján azért, hogy egymást „diszkreditálják”.

De a sok visszaemlékezőn kívül, beleértve magát Nagy Imrét is, a munkástanács-mozgalom önállóságát számos más „független tanú” is megerősíti. Olyan fontos történelmi szereplőnek, mint Bibó István államminiszternek az utolsó röplapja, amelyen 1956. november 9-i dátum szerepel, e kérdés eldöntéséhez is fontos adalék. Itt nemcsak Bibó saját koncepciója az érdekes, bár természetesen az is: hiszen cáfolja azt a tévhitet, hogy a munkástanácsok (párt)hatalmi kreatúrák volnának. Bibó mint a Nagy-kormány államminisztere koncepciójának alapvonalait a következő elképzelések alkották: *vegyes gazdaság a szocializmus túlsúlyával, a közvetlen demokrácia elemeivel*. Érdemes hosszabban is idézni az említett dokumentumot:

„c.) Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebről jelenti:

- aa) az 1945-ös földreform fenntartását [...];
- bb) a bányák, a bankok és a nehézipar államosításának fenntartását;
- cc) a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát;
- dd) az egyéni és szövetkezeti szabadvállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal;
- ee) a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott keretek között;
- ff) teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabadság teljességét;
- gg) általános társadalombiztosítást [...]” (*Magyar munkástanácsok...* 1986, 132)

Nem az a probléma, hogy a plebejus demokrácia eme követeléseit és a parlamentarizmus összeegyeztetése nem férnek össze Gyáni Gábor demokrácia-paradigmájával. Hanem mint történetírói probléma, itt a történelmi valóság átrajzolásának igénye merül föl. Gyáni Gábor érzékeli: a lomaxi érvelés és koncepció (Lomax 1989) továbbra is súlyos és jelentős intellektuális akadály abban a tekintetben, hogy az 1956-os felkelést a polgári demokratikus paradigmába besöpörjék. Úgy tűnik, hogy Gyáni az 1956-os események analízisében Lomaxszel ellentétben bagatellizálja a horthysta politikai erők jelenlétét és Mindszenty szerepét, mintha elfelejtené, hogy csak tizenegy évvel vagyunk 1945 után. Félreértés ne essék, ismétlem, kritikám itt elsősorban arra vonatkozik, hogy a történész negligálja, egyszerűen kiiktatja a történelmi valóságból az ő

paradigmájába nem tartozó nézőpontokat, eseményeket, mozgalmakat, eszményeket, törekvéseket.⁶¹

Gyáni Gábor 1968 „világforradalmával” kapcsolatos narratívája lényegében folytatja az 1956-os tematika során már megfigyelt történelmi és teoretikusi teljesítményt. Az az őszinte törekvés hatja át elméleti vizsgálódásait e tárgyban is, hogy beillesse, integrálja az eseményeket a polgári társadalom, egy romantikusan felfogott piacgazdaság fejlődésének apológiájába és kizárja a polgári „realitásokkal” szembeni fejlődési utakat, útkereséseket. (Gyáni 2008b, 29–34) Ily módon 1968 emblematikus antikapitalista figuráit nem forradalmi teljesítményük, hanem egy jó részüknek az establishmentbe való későbbi visszatagozódása minősítidicséri: „A valamikori lázadók – írja Gyáni (2008b, 33–34) –, miközben fokozatosan maguk váltak szellemi establishmentté, úgy éltették tovább hatvannyolc eredeti gondolati anyagát, hogy kanonikus közbeszéd lett később belőle.” Arról nem esik szó, hogy ez a „kanonikus közbeszéd” többféle formában élt tovább: a rendszerellenes mozgalmakban, mindenekelőtt persze az akkori és 1968-as egész *rendszerellenes* marxista és anarchista diskurzusban. Ez azonban Gyáni Gábornál valamiképpen kikerül a komolyan veendő szellemi kihívások közül, vagy a polgári társadalmat éltető kulturális teremtménnyé szelődül.

Gyáni ugyanakkor ezzel kapcsolatosan nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy a történetírás bizonyos irányzatai maguk is csüngtek az 1968-ból kisarjadt *posztmodern* emlőin. A társadalomtörténet, a „kulturális paradigma” későbbi előretörése, bár előrelépés volt ez a konzervatív hagyományokkal, a „politikátörténeti uralommal” szemben, ám a kelet-európai rendszerek, az államszocialista rendszer „kiürülésével” egyre inkább maga a posztmodern került be a marxizmus, a baloldal helyébe, mint a „jó” tőkerrendszer, a „piacgazdaság”, a „pluralizmus”, a „demokrácia” zászlóvivője. Gyáni Gábor felfogásában 1968 igazi örökösei azok, akik 1989-ben a polgári restauráció liberális megszemélyesítői voltak. Ez azonban igen egyoldalú és leszűkítő interpretációja mindannak,

⁶¹ Gyáni őszintén fogalmaz: „Szakítva a szokványos (marxista – K. T.) megközelítéssel, amely osztályalapon igyekszik definiálni valamely társadalmiak tekintett felfordulás társadalmi jelentését (és ennek megfelelően polgári vagy proletárforradalomról beszél), arra igyekeztem rávilágítani, hogy mennyire szerteágazóak voltak a forradalomban »érdekelte« társadalmi csoportok [...]” Gyáni érvelésében a „sokféleség” és az osztályszempont szembeállítása egy társadalmi „felfordulás” elemzésében egyáltalán nincsen alátámasztva. Számára a marxizmus szó eleve a „séma”, a „klisé” és más hasonló pejoratív csengésű szavak kíséretében szerepel, mintha valamiféle permanens ideológiai harcot folytatna a saját értelmezésű marxizmus ellen. E szempontból különösen meglepő indulatos harca Bill Lomax marxizmusával. Vö. Gyáni 2006b, 38. A munkásság szerepéről egy új és friss szellemű elemzés Sipos 2006.

ami 1968-ban történt.⁶² Nemcsak arról van szó, hogy a történész meg-
feledkezett 1968 eredeti antikapitalista üzeneteiről, még csak nem is
az a fő probléma, hogy az eseményeket, folyamatokat belefésüli egy
problémátlan, új kelet-európai legitimációs ideológiába, hanem az, hogy
megint a tárgyyszerűség sérül. Miközben az események hazai következ-
ményeit tárgyyszerűen alátámasztja saját személyes debreceni egyetemi
élményeivel (mondhatom – élményeinkkel), megfeledkezik a párizsi,
az amerikai diákmozgalmak antikapitalista kihívásáról, nem említi meg
– szimbolikus értelemben mondom –, az *Eper és vér*, a *Hair* világát, a
rendőri brutalitásokat és diákok legyilkolását, a Berkeley-t, San Francis-
cót és az alternatív hippikultúrát. Eközben – helyesen – általában drámai
színekkel ecseteli az államszocializmus „embertelen világát”, különösen
a Varsói Szerződés csapatainak 1968. augusztusi bevonulását Prágába,
amely hiteles adatok szerint – az egész évet figyelembe véve az összes
balesetes elhalálózással együtt – száz körüli halálos áldozattal járt. (The
Institute...) Történeti-módszertani szempontból elsöre talán nem tűnik oly
fontosnak, mégis a leginkább meglepő talán az egészben az, hogy említ-
és nélkül marad az USA délkelet-ázsiai imperialista kalandja, amelynek
következtében mintegy négymillió ember pusztult el, és mérhetetlen sok
háborús és emberiség elleni bűncselekmény történt. De nem esik szó
arról sem, hogy az USA politikai osztálya segítette a Pinochet-rendszert
hatalomra Chilében a törvényes kormány és elnök fizikai likvidálásával.
Nincs szó az új neoliberalis világrend más szépséges vívmányairól:
Kelet-Timor diktatúrájáról, Szaúd-Arábia és más diktatúrák amerikai
támogatásáról, pénzeléséről az 1960-70-es években, hogy a későbbi
évtizedekkel most ne is foglalkozzunk. Noha Gyáni Gábor koncepciójá-
ból – saját állítása szerint „nem híve a fejlődéselméleteknek” – elvben
hiányzik a *fejlődés* fogalma, mégis az Európa- vagy Nyugat-centrikus
gondolkodásmód jegyében a Nyugat „sikereinek” ismét csak affirmatív
vázlatát nyújtja, miközben figyelmen kívül hagyja annak említett „árát”
és következményeit a félperiféria és a periféria zónáira, ahol a világ
lakosságának döntő többsége él. (Gyáni 2008b, 32–33)

A történeti tisztánlátás feltételezi, hogy a történész egy eseménysor
egészét igyekezzen megragadni. Gyáni értelmezésében 1968 nem vere-
séget szenvedett, hanem hovatovább diadalmaskodott. Persze igaza van
Gyáni Gábornak abban, hogy a forradalmas 1968 emberjogi, feminista,
kisebbségi szabadságesezményei túléltek a neoliberalis-neokonzervatív
„ellenforradalmat”, amennyiben maga a neoliberalizmus látott neki az
állam szerepét csökkenteni akaró, eredendően forradalmi feladatnak.
Csakhogy homályban maradt a lényeg. Nem 1968 „államkritikája” való-

⁶² Helyszűke miatt az 1968-as események és folyamatok egy másik hazai értelme-
zésére hivatkozom, amely egy cikkgyűjteményben öltött formát: *1968 – Kelet-
Európa... 2008.*

sult meg a társadalmi-civil önkormányzás értelmében, hanem „csupán” az állam jóléti és gazdasági funkcióit érte támadás, méghozzá (ma már fájdalmasan jól látjuk) sikeres támadás, amennyiben a tőke képes volt privatizálni – állama segítségével – sokféle közösségi-szociális funkciót, ellátást, végbement a tőkerendszert korlátozó jóléti állam szinte teljes deregulációja, megnövelve az egyenlőtlenségeket helyi és világméreteken. 1968 a világrendszer tagadhatatlan rengése volt ugyan, de persze nem volt „világforradalom”, ahogyan például R. V. Daniels ismert művének (*World Revolution*) címében állította. De kétségtelen, hogy 1968 folyamán sokfelé léptek fel rendszerellenes, antikapitalista mozgalmak, csoportok, amelyek az állam és a tőke diktálta hierarchia, a tekintélyuralom, a fogyasztói társadalom reklámkultúrája, az életmód, a „szükségletek diktatúrája” ellen lázadtak fel az „autonóm közösségiség” jegyében,⁶³ aminek elméleti hozadéka igen gazdag Marcusétól Guy Debordig. Persze, ezek az események csak egy rendszerkritikai szempontrendszer értelmében fontos tapasztalatok az emberiség történetében,⁶⁴ míg – el kell ismerni – másféle szempontrendszerben ez irreleváns, érdektelen, súlytalan, sőt kiiktatandó tapasztalatnak tűnhet: az elmaradtak egyszerűen utolérnek végre az elől haladókat és akkor bekövetkezik, no nem a kommunizmus, hanem, úgy mondják, a „történelem vége”.

2.2. 1989 – Utolérés vagy lemaradás?

Nem történészek találták ki, hogy Kelet-Európa a *félperifériáról* utolérheti a vezető nyugati *centrumországokat*. Régi, XIX. századi gondolat ez, amely egyfelől a kelet-európai nemzeti újjászületési mozgalmak, másfelől a hagyományos (feudális) társadalom átalakítását követelő reformmozgalmak ideológusaitól, vezetőitől, majd később hatalmi politikusaitól vagy egyszerűen a régió vezető politikusaitól ered. (Vö.: Niederhauser 1977) Sztálin vált a legismertebb „utolérővé” a XX. században, aki 1931 februárjában az ipari funkcionáriusok I. össz-szövetségi konferenciáján kiadta a híres jelszót: utolérni és elhagyni („dogonyaty i peregonyaty”). A modernizálás annyi, mint a Nyugatot utolérni lényegében saját munkamegosztási szerkezetével és technikai-technológiai eszközeivel. (Sztálin 1951, 13:41–42) Itt jegyezném meg, hogy az *utolérés*, *felzárkózás*, *követés*, *modernizálás* mind ugyanazon jelenségcsoport különféle megközelítései, amelyek a Nyugat eszközrendszerének, módszereinek, „civilizációjának” valamiféle átvételét vagy annak lehetőségét reflektálták. Idővel még kiindulópontjaik is sokban közeledtek egymáshoz, ami

⁶³ Lásd erről némileg részletesebben: Krausz 2008b, 9–18.

⁶⁴ 1968 rendszerellenes tapasztalatainak összefoglalásáról lásd: Wallerstein 2002.

expressis verbis az 1970-es évektől immár az „enyhülés” jegyében az ún. konvergencia-elméletben fogalmazódott meg: lehetséges a nyugati kapitalizmus és a keleti szocializmus, „a két világrendszer” békés egyesülése, vagyis mindkét rendszer előnyös vonásainak egyesítése. Ezek az ideológiai szintű törekvések át- meg áthatották a társadalomtudományos vizsgálódásokat is évtizedeken keresztül.

Az *utolérést* az angol nyelvű historiográfiában és elméleti irodalomban a *catching up* kifejezéssel írják le, amely magában rejt, mint önmaga ellentétét, a világrendszerrel való (forradalmi) *lekapcsolódás* (delinking) fogalmát. (Zimmermann 1998, 40–69) Ebben a formában ez a terminológia a világrendszer-elmélet terméke; az *utolérés* abban az értelemben, hogy Oroszország vagy Kelet-Európa, sőt bármely más „elmaradott” állam a „gyarmatosító Nyugat” mint *tőkerendszer* szintjére emelkedjen – elkerülhetetlen jövőként –, valójában már Marxnál felbukkant, amennyiben úgy vélte: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnak csak jövő képét mutatja.” (Marx 1975, I:13) Lenin az egyenlőtlen fejlődés „törvényének” ismeretében a forradalom nemzetközi elszigetelődése nyomán meggyőződéssel hangsúlyozta: szükség lesz a polgári civilizáció és kultúra meghatározott elemeinek elsajátítására, mert nélkülük nem állítható fel alternatíva a tőkés rendszerrel szemben. Ezt az ellentmondást oldotta fel vagy „zártá rövide” a sztálini fejlődés a maga jól ismert történelmi „egyoldalúságaival”, az államszocializmus mint rendszer meghonosításával. Nyilvánvaló, a sztálini értelmezés eltért mind Marx, mind Lenin értelmezésétől, amennyiben ők magát a problémát nem egyszerű gazdasági-technikai kérdésként, hanem a társadalmi forma összefüggésében ragadták meg, vagyis a tőke világrendszeré válásának folyamatába ágyazták.⁶⁵

A hazai államszocialista történetírásban is hamar megjelent az *elmaradottság* → *modernizálás* → *utolérés* mint politikai célkitűzés és mint vizsgálendő történelmi probléma. A Kádár-korszakban a történetírásban a kapitalizmus eredetével foglalkozván, egyre erőteljesebben rajzolódott ki, hogy a „szocializmus utolérő képessége” feltételezi az utolérés korábbi formáinak kutatását is. Maga Ránki György professzor szerfelett szkeptikus volt az utolérő ideológiákat illetően. Sohasem hódolt, példaként említem, az olyan romantikus elgondolásoknak, mint amilyeneket az idős Hanák Péter fogalmazott meg a „nemzeti”, „agrárkereskedő” kapitalizmus „modellalkotó” képességéről. Ránki érzekelte: a modern kapitalizmus fejlődése a félperiférián (is) egyenlőtlenséget, kiszolgáltatottságot, erőszakos függést, kizsákmányolást jelent, de a félperiféria „nemzeti kapitalizmusa” végső soron nem jelentenek progresszív alternatívát.

⁶⁵ E kérdés történelmi hátterével részletesebben foglalkoztam a szocializmus mint gyakorlati és elméleti probléma összefüggésében: Krausz 2008a, főleg 431–458.

Ezt boncolgatva húzta alá Ránki a már idézett helyen a tőkés világrendszer hierarchisztikus természetét. Így fogalmazott: „A Nyugat számára a helyzet kedvezőbb volt, s így saját akarata szerint befolyásolhatta akár a piac-, akár a tőkekapcsolatokat. Ennek megfelelően politikai és katonai erőszak nélkül is képes volt bizonyos értelemben rákényszeríteni akaratát a másik területre. Az imperializmus gazdasági, katonai és politikai erőszakot is alkalmazhatott. Másrészt az egész tőkés világ gazdaság adott egy lökést is, hiszen Nyugatról olyan technika, társadalmi és intézményrendszer jött be, amely kétségtelenül megváltoztatta és elősegítette, hogy Kelet-Európa fejlődése is felgyorsuljon. Persze a világ gazdaságot a fejlett nyugati országok határozták meg, s ebből következett, hogy a fejletlen országokat sok vonatkozásban ez gátolta a fejlődésben, amikor adaptálódni, felzárkózni próbáltak [...] A felzárkózásért állandó küzdelem folyt, s Kelet-Európának ez nagyon-nagyon nem sikerült, vagy csak részben sikerült.” (A kelet-európai... 1986, 511–512)

Persze az *utolérés* problematikáját (is) 1989 afirmatív ideológiaként újrafogalmazta, hiszen a *demokrácia–diktatúra, államgazdaság–piacgazdaság* dichotómiájában az *utolérés* csak most vált, úgymond, igazi lehetőséggé, mivel „most végre” létrejönnek a „Nyugat *utolérésének*”, a „kelet-európai felzárkózásnak”, a világ gazdasági integrációnak megfelelő intézményi és strukturális feltételek. Ám 20 év elteltével e paradigma, e magyarázó elmélet alól a történelem a szó szoros értelmében kihúzta a talajt. De ez a fejlemény nem Gyáni Gábor vagy nem Berend T. Iván, vagy bármely más történészünk személyes elemzésének problémája. Nem véletlen, hogy a kelet-európai „rendszeráltó” értelmiségiek, mint a lengyel Michnik vagy a magyar Kis János nem is reflektálnak arra a nyilvánvaló tényre, hogy 1989 után nem csökkent a gazdasági-fejlettségi különbség a centrum és a kelet-európai félperiféria között, hanem inkább növekedett. Elég, ha arra gondolunk, hogy kisebb termelési kapacitás mellett sokkal egyenlőtlenebb elosztási viszonyok vertek gyökeret e régióban, mint az államszocializmus idején. A „kommunista diktatúrában” a szociális-jóléti és kulturális (sport, egészségügy) javakhoz sokkal szélesebb társadalmi csoportok fértek hozzá, mint az 1989-et követő rendszerben. Szalai Erzsébet, a régi ellenzék egyik fontos alakja egyenesen arról értekezett (2009, 205) nem is olyan régen, hogy a rendszerváltás az eredeti törekvések, a pártok által meghirdetett szociális és gazdasági célkitűzések tükrében megbukott, és – teszem hozzá – az adott globális térben e „bukás” be volt kódolva a történelmi viszonyokba.

Aki akarta, 1989-ben is láthatta, hogy a *gazdasági utolérés* nem több pusztán demokratikus szemfényvesztésnél. De ma már nincsenek evidenciák. A korrek történelem, még ha az *utolérés* paradigmában is gondolkodik, utólag kénytelen konstatálni a tényeket a történetírás eszközeivel is, hiszen ez az alapja a tudományos verifikálhatóságnak. Érdemes a problémát konkretizálni. Berend T. Iván, aki *Terelőúton* című könyvében 1999-ben szintén a kelet-európai „felzárkózás” teorémájának keretei

között vizsgálódik, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „a súlyos visszaesés minden korábnál szélesebbre nyitotta a Nyugat és Kelet közötti fejlettségi különbség ollóját – 1:3 helyett 1:4-re, sőt a tengerentúli fejlett gazdaságokhoz képest 1:5-re”. (1999, 364) Más kérdés, hogy Berend T. Iván, aki már a régi rendszeren belül is az új rendszer egyik formálója volt, hűséges marad 1989-es önmagához, és – paradox módon – a könyve által cáfolt felzárkózás-elmélethez tér vissza, amikor ismét beveti a régi reményt (jobb híján!?) az utolérés ígézetében. A régi latin közmondással mondhatnánk: *a remény hal meg utoljára*. Ám mit mondana ma, amikor az újabb tíz esztendő is reményvesztettséget sugall, hiszen a felzárkózás e periódusban sem volt több pusztá szemfényvesztésnél? Wiener György – még nem publikált – számításai szerint Magyarországon az utóbbi 140 évben az utolsó húsz év produkálta a leglassabb gazdasági növekedést, átlagban 1,1%-ot, és ez rosszabb még a Horthy-korszakénál is.⁶⁶ A tudomány e *remény* feladását követeli, a személyes öngazolás vagy érdek pedig e *remény* fenntartását... Ebből a szempontból érdekes, hogy Mészáros István „a tőke strukturális válságáról” értekezve már az 1980-as évek végétől egy gazdasági jellegű világválság kibontakozását is előre jelezte, amikor még azok az elméletek voltak divatban, amelyek „a tudatos válságkezelésről”, a válság megelőzéséről, sőt egyenesen „kiküszöböléséről” szóltak. (Mészáros 1995b, 952–963)

Valójában egy másik látásmódból, amelyet *rendszerkritikainak* vagy *marxistának* nevezünk, más, kontúrosabb, élesebb, tisztább kép kerekedett ki. Nem egy szerző hangsúlyozta már itthon és külföldön egyaránt, hogy az államszocialista rendszer „1989-es összeomlása után – írja például egy angol szerzőpáros – szerte a világon megindult a kelet-európai gazdaság 1945 előtti potenciáljának a korábnál optimistább elemzése és a múlt újraértékelése. Sokan állították ekkor, hogy térségünk országai 1945 előtt már jelentősen előrehaladtak a modern gazdasági fejlődés útján, és a második világháború után bevezetett rendszer akasztotta meg ezt az ígéretes folyamatot. Ennek a történelmi revizionizmusnak az volt a célja, hogy a piaci reformok útjára lépő országokban igazolja az új rendszer fényes kilátásait. Ezek a remények azonban sehol sem váltak valóra.” (Haynes – Husan 1999, 54) Mi pedig még jól emlékezünk, hogy a politikai propaganda a rádióban, a tévében, az újságokban csak úgy ontotta az eufórikus jóslatokat valamely nyugati modellország (Ausztria, Svájc, Japán, Finnország stb. a leggyakoribb „mintaállam”) néhány éven belüli utoléréséről. A komoly gazdaságtörténeti és elméleti elemzések fényében kiderül, hogy mára maga az egész utolérésre épülő gondolkodásmód bukott el, nemcsak a sztálini, hanem polgári liberális és konzervatív nacionalista variánsai is. Ha tehát a ma szempontjából nézzük, és hosszabb, évszázados szakaszban és nemzetközi trendekben gondolko-

⁶⁶ Wiener György szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

dunk, egyértelművé válik, hogy a kelet-európai és a nyugat-európai régió közötti fejlettségi különbség (a GDP, a gazdasági növekedés stb. adatai alapján) végső soron nem csökkent. Bár kétségtelenül voltak rövidebb-hosszabb „felzárkózási” periódusok, de azok „nem rendelkeztek stabilabb történelmi alappal”. Az elmúlt száz évben a leginkább felívelő szakasz, amikor nemcsak gazdasági, hanem szociális értelemben is jelentős felzárkózási potenciál halmozódott fel Kelet-Európában, az 1950-60-as évek voltak (nem szólva most a sztálini *utolérő fejlődés*ről, amelynek ismerjük az „árát”).⁶⁷ Az *utolérés, a felzárkózás* valósága és ábrándja, mítosza, egyszóval ideológiája – eltérő korokban, eltérő módon – mindig rendszerfenntartó funkcióba került a magyar reformkortól Sztálinig, Sztálintól a mai neoliberális és nacionalista politikai elitig.⁶⁸

Az idézett brit történészek helyesen látják, hogy a XIX. századi piaci elméletek elbuktak az első világháború küszöbén és magában a háború vérözönében, az utolérés új illúziói az állam gazdasági szerepéhez fűződtek. A rendszerváltás eufóriájában sokan lemondtak a világrendszer-szemléletről és magát az „utolérést”, a „Nyugathoz való felzárkózást” hallatlan naivitással, hovatovább magának a Nyugatnak az érdekeként tüntették fel. Lásd erről Krausz (1989, 14); Krausz (1990, 4–23). Pedig az utolérés, a felzárkózás kérdésében a történetírás már régóta megbízható adatokkal rendelkezik.⁶⁹

Persze az *utolérés* az új uralkodó osztályok szempontjából nem is olyan tudománytalan felvetés. Ha megmaradunk az osztálypozíciónál, amelyet nem abszolutizálnék, vigyázva arra, hogy bele ne essek a Gyáni Gábor által jelzett csapdába, akkor két dolog derül ki. Alulról, a társadalom nézőpontjából szemlélve a történelmet, az *utolérés* a mindennapi tapasztalatok alapján nyilvánvalóan nem ment végbe, felülről nézve azonban más kép bontakozik ki. Ugyanis a kelet-európai rendszerváltás „elsődleges haszonélvezője az újbурzsoázia, amelynek felső része oligarchikus gazdagsághoz jutott, továbbá a gazdasági-pénzügyi technokrácia, amely státuszpozíciói és jövedelmi szintje révén a multinacionális tőke működtetésében jelentős szerepet vállal. Azonban a világgazdaság hierarchikus szerkezetében változatlanul a félperiféria pozíciójában maradtunk. Csak nagyon kedvező objektív és szubjektív

⁶⁷ E koncepció elméleti és gazdaságtörténeti megalapozásához lásd egyebek között: Arrighi 1991; Aldcroft – Moreland 1995; Ambramovitz 1986, 385–406; Bairoch 1976, 273–340; Haynes – Husan 1998, 609–646; Wheatcroft – Davies – Cooper 1986.

⁶⁸ A probléma történeti gyökerei megjelentek már az 1920-as években. Erről érdekes kis kötet, amely többek között Jevgenyij Preobrazsenszkij kapcsán az „utolérő fejlődés” eredetéről elmélkedik: *Tyeorija...* 2011.

⁶⁹ Az említetteken kívül lásd még például: Bairoch 1976; Berend – Ránki 1974, 475; Good 1994; Wheatcroft – Davies – Cooper 1986.

körülmények együttesének fennállása esetén lehetséges a centrumhoz történő felzárkózás, mint amilyen Észak-Olaszorszáig vagy Japáné volt.⁷⁰ Ezek a folyamatot menedzselő társadalmi csoportok nemcsak egyszerűen „utolérnek”, hanem be is tagozódnak a globális gazdasági és politikai struktúrákon keresztül a szupranacionális uralkodó elitcsoportok közéjébe, ezt nevezhetjük *szelektív utolérésnek*.

A történeti elemzés tükrében egyértelmű, hogy a XIX. században nemigen csökkent, sőt, az első hetven évben inkább erőteljesen növekedett a különbség az iparosodó Nyugat-Európa és Kelet-Európa (benne Magyarország) között. A felgyorsult iparosodás időszakában az első világháború előtt a lépéskülönbség ugyan valamelyest csökkent, de *utolérésről* beszélni még az ábrándozás szintjén sem lehet. Gerschenkron 1960-as évekbeli kutatásai (például Gerschenkron 1968) is azt támasztották alá, hogy minél elmaradottabb egy ország, annál kevésbé alkalmasak a felzárkózásra a szabadpiac által kínált eszközök, lehetőségek; más kutatók is az állam szerepét domborították ki a felzárkózásban. Az idézett angol szerzőpáros így összegezte e fejlődési szakasz alapvető tapasztalatát: „A kelet-európai problémák egyik lényegi oka az, hogy a piac által szabályozott fejlődésnek nem sikerült ezt a régiót közelebb hoznia a fejlett nyugati országokhoz. Ezért az állam Oroszországban, illetve Kelet-Európa egészében is a kezdetektől fogva megpróbálta a fejlődést elősegíteni, és ellensúlyozni a piac gyengeségeit [...] Ha az 1913 és 1928/1929 közötti éveket egészében tekintjük, szinte minden más európai gazdaság jobb teljesítményt mutat, mint a Szovjetunió, az USA-ban pedig az egy főre jutó termelés ebben a periódusban 55%-kal nőtt. Oroszország tehát a NEP-korszak végére relatíve még veszített is 1913-as teljesítményéből. Másodsor, nemzetközileg meggyengítették helyzetét a világ más tájain kifejlődött versengő iparosítási stratégiák és a mezőgazdasági fölösleg mennyiségének növekedése, melyek mind megkérdőjelezték az orosz gazdaság túlélési esélyeit és képességeit a szabad piacon. Harmadszor, ha nem a termelés mennyiségi mutatóit vesszük figyelembe, hanem a termelékenység összevetett szintjeit vizsgáljuk, akkor a szovjet gazdaság gyengesége még egyértelműbbnek látszik, mivel – mint Wheatcroft írja – »a szovjet ipart a nyugati iparral szemben technikai elmaradottság jellemezte, mely sokkal súlyosabb volt, mint 1914-ben, és a tények azt mutatják, hogy például a szerszámgépiparban még az 1920-as évek végén sem csökkent az elmaradás.« (Haynes – Husan 1999, 65 és 69; valamint Wheatcroft et al. 1986, 270–271) Ha a szerzőpáros el is tekintett itt annak figyelembevételétől, hogy Oroszország számára az I. világháború, majd a polgárháború szinte a teljes pusztulással, súlyos gazdasági visszaeséssel járt, míg az USA a háborúból gyakorlatilag csak hasznot húzott, az alapvető állításuk helytálló. Az állami beavatkozás a

⁷⁰ Lásd e probléma elméleti háttéréről Szigeti 2011b, 198–214.

piaci eszközrendszerénél a gazdaság gyorsabb növekedését tette lehetővé hosszú évtizedeken keresztül.

Az igazság az, hogy később Kelet-Európában – egy újabb világégést követően – csak a sztálini(sta) állam, az államszocializmus mint rendszer volt képes arra, hogy tartós „felzárkózási”, „utolérési” pályára állítsa a kelet-európai országokat, ami az 1970-es évek közepéig tartott, majd ismét kiszélesedett a szakadék. Nyilvánvaló, hogy az egységes állami akarat, a konkuráló nacionalizmusok megfékezése mind szerepet játszott, ám végső soron a neoliberais világgazdasági rendszer globális átalakulása a kimerülő, az eredeti közösségi célokat nem realizáló, a Nyugattal versengő államszocializmus „lerobbanásának” egyik alapvető okává vált.⁷¹ Így a növekedésnek mind a liberális, mind a sztálinista fetiszizálása lezárja a történelmi fejlődés más lehetőségeit. G. Arrighi például Kelet-Európa teljesítményének jelentőségét, és ha úgy tetszik *pozitívumát* Latin-Amerika fejlődésével egybevetve fogalmazta meg, jelezve egyúttal, hogy a neoliberais fordulat meghatározott értelemben minden félperifériát a „helyére tett”, megszabadítva ezeket a tervgazdaság és a világpiacról való leválás kihívásától. (Arrighi 1990, [magyarul 1992, 55])

A történelmi tapasztalat már régen megmutatta, hogy a kelet-európai rendszerváltás, a „szabad piacgazdálkodás” a térség egyenlőtlen fejlődését csak felerősíti. A versengő átalakítás eredménye az, hogy „a periferezálódás tengerében kialakulnak a viszonylagos fejlettség szigetei”, noha inkább jellemzők az abszolút „lemaradás” sokkal nagyobb „kontinensei”. Két orosz szerző, egyébként Wallersteint bírálva, adatok tükrében – Raul Prebischől Dos Santoson át Hobsbawmig terjedő irodalomra hivatkozva – bizonyítja mindezt a rendszerváltást követő évtizedekre vonatkozóan is: „Például, az 1970-es évek elején a GDP egy főre jutó aránya a fejlett országokban [értsd: a centrumországok – K. T.] több mint 15,4-szerese volt a többi országénak, az 1990-es években pedig már 24-szerese. Egészében a XIX-XX. század folyamán a régiók közti különbség koefficiense, Samir Amin adatai szerint, a roppant szerény 1:2-ről a gigászi 1:60-ra növekedett.” (Szolovjov – Jermolajev 2011, 7–9) Miként jól mutattak rá az ellenalternatívák forrására is, amelyeket Lenin

⁷¹ Haynes – Husan 1999, 72. „Az 1950-es és 1960-as években a szovjet és a kelet-európai stratégia átfogó eredményei nagyon is meggyőzőnek tűntek, mivel a fejlettségbeli hátrány kezdett eltűnni. A múltbeli szomorú teljesítményekhez és a hidegháborús légkörhöz viszonyítva túlzottan is optimista remények támadtak a lemaradás teljes felszámolásáról, ám ezek a remények nem váltak valóra. A hidegháború csak segítette a fejlett világ gazdaságainak általános felvirágzását, és a centrum országaihoz kapcsolódó elmaradottabb gazdaságok is viszonylagos fejlődésnek indultak [...] Noha a kelet-európai gazdaságok relatíve hanyatlani kezdtek, mégsem szabad elfelejtenünk, hogy az 1970-es évek végétől világszerte ugyanez volt a tendencia.” (Haynes – Husan 1999, 72–73)

hozzávetőleg kilencven évvel ezelőtt diagnosztizált. Nevezetesen: „A kapitalizmus a fejlett országokban egyre nyilvánvalóbban megmutatta, hogy képes lecsillapítani a »veszedelmes osztályokat« azzal, hogy megosztja velük a gyarmati fosztogatásból származó jövedelmét. Lenin klasszikus imperializmuselméleti munkájában idézte Engels szavait arról, hogy »elpolgárosodik« az angol proletariátus, élvezzi »Anglia világszerte és gyarmati monopóliumát«, és észrevételezte az imperializmus arra irányuló tendenciáját, hogy »megbontsa a munkások egységét, és erősítse körükben az opportunizmust«. A szocialisták nyugtalankodtak ugyan, de többségükben mégis csupán némi pótlólagos akadályt láttak itt fölbukkanni, ami azonban mit sem változtat a lényegen.” (Szolovjov – Jermolajev 2011, 13)

Azóta a szocialisták, az egykori kommunisták már teljes egészében betagozódtak a rendszerbe Kelet-Európában is. Azzal a kis különbséggel, hogy megszűntetvén az államszocialista rendszert, a Szovjetuniót, megszűntek azok a kihívások, tények és struktúrák, amelyek ezeket a privilegizált helyzeteket változatlan szinten kikényszerítették a nyugati zónában. A globális tőkeuralom kelet-európai formaváltozata – minden alregionális vagy nemzeti sajtószerűség ellenére – a számára utat törő liberalizmust félretolja, mert azzal az intézmény- és eszközrendszerrel nem lehet biztosítani az értéktöbblet biztonságos kisajtolását a régióban; ennek okairól egyet és mászt igyekeztem elmondani ezeken az oldalakon. Megjelenik ismét a tekintélyuralmi forma, amelynek, ha nem is eredetét, de „klasszikus” változatát a két világháború közötti rendszerekben már megismertük. A mai neohorthysta szellemi-politikai restauráció Magyarországon ilyen értelemben nem „nemzeti”, hanem regionális sajtószerűség a kelet-európai félperiférián – ami főként a gazdasági világválság sújtotta időkben általános hatalmi reflex.

A kelet-európai régió újraprofitálásának, az „utolérő stratégia” piaci kísérletének természetes következménye volt az egyenlőtlenségek új típusának kialakulása. Nem véletlen, hogy a hazai historiográfiában is megkezdődött a szociális egyenlőtlenségek történeti formáinak újrafelfedezése, ami tovább ösztönözte a társadalomtörténet már más összefüggésben említett fejlődését. A *szelektív utolérés* éppen a társadalmi egyenlőtlenségek ismert szélsőséges megnyilvánulásaival párosult, ami a társadalomtörténezszer érzékenyebb köreit is óvatossá tette, nehogy antikapitalista irányba „elgaloppírozzák” magukat. Nyilván nem véletlen, hogy a rendszerváltás, a privatizáció nyomán a történezszernek is az *igazságosság* „új”, vagyis régi, még a Marx előtti fogalmára volt szükség, hiszen a marxizmus felfogás az egész problémakört elsődlegesen a társadalom gazdasági viszonyaiból bontotta-bontja ki. Gyáni Gábor társadalomtörténezszerként szintén érzékeny az olyan fogalmak pontos használatára, mint a társadalmi igazság vagy igazságosság. Meglepő azonban, hogy a társadalmi igazságtalanság gazdasági forrásaira még csak rá sem kérdez. (Gyáni 1992, 263–267) A rendszerkritikai elmélet hagyománya

szerint a társadalmi igazságosság, a szabadság, az egyenlőség, a demokrácia fogalmát vagy kiterjesztik a gazdasági és szociális viszonyokra is, vagy pedig ezek a fogalmak gyakorlatilag értelmüket veszítik. Gyáni Gábor e tárgyban így fogalmaz, így védi a gazdag–szegény szembenállás „természetes” rendjét: „Összefoglalva: a társadalmilag igazságos rend mint egyetemes történeti jelenség azon a többnyire kimondatlan konszenzuson nyugszik, amely garantálja a jogok és a kötelességek természetesen egyenlőtlen, történetileg ugyanakkor legitim megoszlását a társadalom különféle csoportjai között.” (Gyáni 1992, 263–264) A természetes rend – mint kiderül az írás további részében – csak a polgári társadalom történetében éri el „normalitását”, mert az érvelés szerint a szocializmus XX. századi világában az egyenlőség a szabadság fogalmával szemben határozódott meg. Gyáni Gábor a jog nyelvén beszél és jogi logikát követ a gazdasági és szociális nyelvezet helyett, noha a jog maga nem más, mint a gazdasági és szociális viszonyok kifejeződése egy speciális politikai-jogászti térben. Ezzel visszajutottunk ahhoz a rendszerapologetikához, amellyel szemben a kritikai történetírás sokfelé a világban kezd talpra állni.

A jelzett elméleti-módszertani megfontolások azért sem kerülhetők meg, mert a világrendszer különböző régióinak – és a régiókon belüli alrégióknak – egymáshoz való viszonyában történelmileg létrejött egyenlőtlenségeket sem lehet tisztán jogi érveléssel, sem a „természettörténeti szükségszerűség” determinizmusával magyarázni. A rendszerváltást követő huszonekét év aktuálisá teszi Wallerstein régi elméleti „figyelmetését”, amelyet Ránki akadémikus is komolyan vett annak idején: a világrendszer régiói közötti egyenlőtlen csere kialakulásában mindig szem előtt kell tartani az állam szerepét. Az amerikai szociológus-történész a tőkerendszer világméretű kiterjedésének részeként elemezte ezt a hierarchikus és egyenlőtlen szisztémát, amelynek *egészében* kell tekinteni a kelet-európai régiót is. A kelet-európai (vagy latin-amerikai) *utolérés* mind a csere egyenlőtlensége, mind a centrumban létrejött magas szintű gazdasági és (geo)politikai-hatalmi monopolizáció folytán mint *regionális* utolérés tiszta képtelenség. Wallerstein a nyugati centrumrégió államgépezeteinek a kapitalizmus kibontakoztatásában játszott szerepéről úgy ír, hogy az a születés pillanatától magában foglalja az egyenlőtlenséget: „A centrumzónában végbement tőkekoncentráció teremtette meg mind a pénzügyi (fiskális) alapot, mind a politikai motivációt az erős államgépezetek kifejlesztéséhez. Ennek eredményeként vált lehetségessé, hogy nyomást tudjanak gyakorolni a periferiális államokra. A nyomás célja: rákényszeríteni ezeket az államokat, hogy egyezzenek bele az általuk ellenőrzött területek nagyobb szakosításába a gazdasági tevékenység olyan ágaiban, amelyek az áru-lánc hierarchiájának legalján találhatók.” (Wallerstein 1996, 32) Ebben az objektív, a munkamegosztás által determinált hierarchiában találta meg a mai kelet-európai kapitalizmus a helyét; nem a helyi „bolhapiac-

cokon”, hanem egy olyan monopolisztikus piacgazdaságban, amelyen az erősebb, szupranacionális nagytőke diktál. Nos, ennek a helyzetnek a XIX. századtól a mai gazdasági fejlemények alakulásáig kolosszális jelentősége van a félperiférián (Latin-Amerikától Oroszorszáig és egész Kelet-Európában). Mindezek a tapasztalatok valamiképpen intő jelnek tekinthetők a kelet-ázsiai „felzárkózás” hihetetlen tempója láttán, amelynek szintén megvannak a maga határai és kimerülése esetén ott is lesz min elgondolkodnia a történészeknek...

Amikor az új hatalmi igényeknek megfelelően a rendszerváltás folyamatában megkezdődött a marxizmus, a marxista történetírás differenciálatlan lejárata (általában és mindenekelőtt a korábban magukat marxistának tekintő, illetve a korábbi hatalom által marxistának tekintett szerzők által), hamar világossá vált, hogy a történetírás terén is súlyos intellektuális hanyatlás következik be, amely a jövőtől elfordulva vad provincializmussal a múltba réved és így igazolja önmagát. Gyáni Gábor becsületére legyen mondva, hogy nem tagadja, sőt leírja mai történetírásunk hanyatló tendenciáit, újrapolitizálódását, mediatiszálódását, elméleti színvonalatlanságát, motiválatlanságát. Ám a történész (egyik) igazi feladata, ha komolyan vesszük a XX. század nagy történelmi fordulatait és kataklizmáit, hogy felmutassa e kataklizmák forrásait, okait, mélyebb történelmi gyökereit. A történétírók felelőssége – a XX. századi kelet-európai és benne a magyar történelem is ezt mutatja – abban áll, hogy ne kísértsük meg Kliót, ne fogassuk visszafelé a történelem kerekét.

Irodalomjegyzék

- Ágh Attila 1976: „A német ideológia” történefffelfogása. Budapest, Akadémiai Kiadó
- A kelet-európai „elmaradottságról”. Szvák Gyula és Dérczy Péter interjúja Ránki Györggyel 1986 (1979). In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. II. köt. Budapest, Magvető, 510–514.
- Aldcroft, D. – Moreland, S. 1995: *Economic Change in Eastern Europe Since 1918*. Aldershot, Edward Elgar
- Államszocializmus. *Értelmezések – viták – tanulságok*. 2007 Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. Budapest, L'Harmattan
- Állandóság a változásban. *Tőkei Ferenc 70. születésnapjára*. 2000 Szerk.: Puskás Ildikó. Budapest, Politika + Kultúra Alapítvány
- Almási Miklós 1971: *A látszat valósága*. Budapest, Magvető
- Amramovitz, M. 1986: Catching up, forging ahead, and falling behind. *Journal of Economic History*, 46. 385–406.
- Arrighi, G. 1990: The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery. In: W. G. Martin (Ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York, Greenwood Press, 11–42. Magyarul lásd: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 16 (1992. tél)
- Arrighi, G. 1991: World income inequality and the future of socialism. *New Left Review*, 191, Sept–Oct.

- Artnér Annamária 2006: *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág
- Bairoch, P. 1976: Europe's Gross National Product: 1800–1975. *Journal of European Economic History*, Vol. 5, No. 2. 273–340.
- Bálint József 2012: *A Szovjetunió gazdasági kirablása dokumentumokban elbeszélve*. Szerk.: Krausz Tamás – Mezei Bálint. Budapest, Ruzsisztikai Könyvek sorozat
- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–40.
- Bayari, Celal 2000: Not Making History: Foucault's critique of Marxist vanguards. *Sociological Sites/Sights, TASA*. Adelaide, Flinders University, December 6–8. 1–8.
- Berend T. Iván 1999: *Terelőúton*. Budapest, Vince Kiadó
- Berend T. Iván – Ránki György 1974: Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után. In: Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Magvető
- Bibó István 1948: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, VIII. évf. 10–11. sz. (1948. október–november), 778–877.
- Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből*. (2000) In: *Poszt-szovjet Füzetek*. XV. Budapest, MRI
- Ecsedi Csaba 1976: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában. In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, Magvető, 233–342.
- ELTE BTK Levéltár 19/a
- Engels, Friedrich 1970: A porosz parasztok történetéhez. In: *MEM 21*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 228–237.
- Eörsi László 2008: *Angyal István (1928–1958)*. Budapest, Noran
- Eszmélet 2. sz.* (1959. nyár), London, Felelős kiadó: Noszlopi György
- Farkas Péter 2002: *A globalizáció és fenyegetései*. Budapest, Aula
- Ferdinandy Mihály 1986: Középeurópai alakzatok. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. I. köt. Budapest, Magvető
- Földes György 1995: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó
- Garai László 2011: Vita a marxizmus tudományos elfogadhatóságáról. Nyílt levél Pálinkás Józsefnek, az MTA elnökének. <http://www.magyardiplo.hu/kezdlap/504-vita-a-marxizmus-tudomanyos-elfogadhatosagarol>
- Gerschenkron, A. 1968: *Continuity in History and Other Essays*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press
- Glatz Ferenc 1977: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, Gondolat
- Glatz Ferenc 2011: Történetírás Magyarországon, 1949–1990. *Történelmi Szemle*, 2011. 3.
- Good, D. F. 1994: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: income estimates from the Habsburg successor states, 1870–1910. *Journal of European Economic History*, 1994. Vol. 54. No. 4.
- Grosfoguel, Ramón 2011: A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése. Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság. *Eszmélet 92* (2011. tél), 39–70.
- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, Magvető

- Gyáni Gábor 1988: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, 1988. 4.
- Gyáni Gábor 1991: Érvék az elkanyarodás ellen. *Buksz*, 1991. tél, 406–409.
- Gyáni Gábor 1992: A társadalmi igazság történelmi fogalma. *Világosság*, 1992. 4.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Európai Iskola-sorozat, Budapest, Tankönyvkiadó
- Gyáni Gábor 2006a: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9.
- Gyáni Gábor 2006b: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. *Forrás*, 2006. október, 27–39.
- Gyáni Gábor 2008a: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 2008. június
- Gyáni Gábor 2008b: Keleti és nyugati hatvannyolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ*, 2008. 8. 29–34.
- Gyáni Gábor 2009: A történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég Kiadó, 539–551.
- Gyáni Gábor 2010: Rendszerváltozás és történetírás. *Aetas*, 2010. 4. 15–27.
- Gyáni Gábor 2011a: *Magánélet Horthy Miklós korában*. Budapest, Corvina
- Gyáni Gábor 2011b: A történelmi esemény fogalma. *Magyar Tudomány*, 2011. 11. 1324–1333.
- Gyimesi Sándor 1986: Az európai város útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. II. köt. Budapest, Magvető
- Hahn István 1975: Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód. *Világosság*, 1975. 2.
- Halecki, Oskar 2000: *A nyugati civilizáció peremén*. Budapest, Osiris – Századvég
- Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése. *Jelenkor*, 1983. 5.
- Háy Gyula 1945: *Partizánok tükre*. Budapest
- Haynes, Michael – Husan, Rummy 1998: The state and market in the transition economies: critical remarks in the light of past history and current experience. *Journal of European Economic History*, 27: 3 (Winter), 609–646.
- Haynes, Michael – Husan, Rummy 1999: Közép- és Kelet-Európa utolérési kísérletei. *Eszmélet* 44 (1999. tél)
- Helyünk Európában* (1986). I–II. köt. Szerk.: Ring Éva. Budapest, Magvető
- Heller, Henry (2011): *The Birth of Capitalism. A 21st Century Perspective. Transition from feudalism to capitalism in Europe and elsewhere*. London, Pluto Press
- Irinyi Károly 1963: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Juhász Gyula (1986): Az út vége. Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. *Új Írás*, 3. 63–84.
- Juhász Gyula 1994: *A történész józansága*. Szerk.: Juhász Ferenc. Budapest, OSZK
- Katus László 1967: A kelet-európai iparosodás és az „önálló” tőkés fejlődés kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1967. 1. 1–43.
- Klanczay Gábor 2009: Közép-Kelet-Európából Közép-Nyugat-Európába: „átmenet” a középkorban. *Századok*, 2009. 6. 1291–1321.
- Jürgen Kocka 2011: A történelem és a társadalomtudományok ma. *Eszmélet* 92 (2011. tél)
- Komoróczy Géza 1975: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az. ún. ázsiai termelési mód elmélete. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1975. XXIV. I.

- Kosáry Domokos 1983: „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. *Valóság*, 1983. 9.
- Kovács Marika – Fraysse, Liliana 2006: *1956. Magyar Október – A munkástanácsok forradalma*. (Visszaemlékezések). Budapest, L'Harmattan
- Kövér György 2010: *Aetates Aetatum. Aetas*, 2010. 4.
- Krausz Tamás 1989: A demokratikus sztálinizmus. *Kritika*, 1989. 8.
- Krausz Tamás 1990: Kelet-Európa konzervatív forradalmi. *Eszmélet* 5 (1990. május), 4–23.
- Krausz Tamás 1991: *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól” különös tekintettel a 20-as évekre*. Értekezések a történettudomány köréből, 113. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A munka egyes részei megjelentek a *Századok* 1983. 3. számában.)
- Krausz Tamás 1993a: Niederhauser Emil Kelet-Európa-konceptiójáról. In: *Szomszédok között Kelet-Európában. Niederhauser Emil akadémikus 70. születésnapjára*. Budapest, MTA TI, 431–443.
- Krausz Tamás 1993b: A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék. (Egy probléma felvetéséhez). *Eszmélet* 18–19 (1993. ősz), 227–229.
- Krausz Tamás 2008a: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Krausz Tamás 2008b: 1968 – a történelmi örökség sokfélesége. A kelet-európai „eset” In: *1968 – Kelet-Európa és a világ. Kelet-Európai Tanulmányok 3*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 9–18.
- Krausz Tamás 2009: Az új nemzetállamok Kelet-Európában – az etnikai tisztogatás mint legitimáció. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Kelet-Európai Tanulmányok 4*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 13–23.
- Krausz Tamás 2010: Tézisek a rendszerváltás történeti értelmezéséhez. *Eszmélet* 88 (2010. tél), 80–101.
- Krausz Tamás 2011: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruzsisztikai Könyvek XXXIII, Budapest, Russica Pannonicana
- Krausz Tamás – Mesterházi Miklós 1985: *Mű és történelem*. Budapest, Gondolat
- Krausz Tamás – Ormos Mária 1999: *Hitler–Sztálin*. Budapest, Pannonica
- Kunfi Zsigmond 1986: Középeurópa. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. I. köt. Budapest, Magvető
- Lendvai L. Ferenc 1997: *Közép-Európa-konceptiók*. Budapest, Áron Kiadó
- Lomax, Bill 1989: *Magyarország 1956*. Budapest, Aura Kiadó
- Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. (1986) Sajtó alá rendezte: Kemény István és Bill Lomax. Párizs, Magyar füzetek
- Marx, Karl (1975): *A tőke*. I. köt. Budapest, Magyar Helikon
- Marx–Engels Válogatott Művek*. 1975, Budapest, Magyar Helikon
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1974: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon
- MEM* 46. I. köt. (1972) Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Medusevszkij, A. N. 2011: „Ruszszkaja paradigma” i io pereoszmüszlenyie v isztorioigrafii sztran Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropü: k 15-letyiu Centra Ruszjisztiki Budapestckogo Univerzityeta im. Loranda Etvesa. *Roszszijszkaja isztorija*, 2011. 3.
- Menyhárt Lajos 1983: *Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895–1906)*. Budapest, Akadémiai Kiadó

- Mészáros István 1995a: A közösségi gazdálkodás rendszere és az értéktörvény szerepe Marxnál és Lukácsnál. *Eszmélet* 26 (1995. nyár) 195–228.
- Mészáros, István 1995b: *Beyond Capital. Towards a theory of transition*. London, Merlin Press
- Mészáros István 2008–2010: *A tőkén túl*. I-IV. Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó
- Mészáros, István 2010: *Social Structure and Forms of Consciousness*. Vol. II. New York, Monthly Review Press
- Nagy Imre 2006: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956-1957*. (Szerk.: Vida István), Budapest, Gondolat
- Naumann, Friedrich 1915: *Mitteleuropa*. Berlin, Reimer
- Niederhauser Emil 1958: Zur Frage der osteuropaischen Entwicklung. *Studia Slavica*, 1958. 3–4. 359–371. (Magyarul In: Ring Éva /szerk./ 1986: *Helyünk Európában*. II. köt. Budapest, Magvető, 212–222.)
- Niederhauser Emil 1962: *Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Niederhauser Emil 1977: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Niederhauser Emil 1988: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, 1988. 9.
- Niederhauser Emil 1994: A nemzeti mozzanat a kelet-európai történetírásban a hosszú XIX. század második felében. *Magyar Tudomány*, 1994. 2. 129–142.
- Niederhauser Emil 2001: *Kelet-Európa története*. História Könyvtár, MTA TI
- Noiriel, Gérard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Nolte, Ernest 1987: *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus in Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Munich
- Ormos Mária 2007: *Közép-Európa – Volt? Van? Lesz?* Budapest, Napvilág Kiadó
- Orosz István 1977: *Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a XV-XVI. században. Egyetemes Történeti Tanulmányok XI*. Debrecen
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Pach Zsigmond Pál 1991: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *Buksz*, 1991. ősz. 351–361.
- Palotás Emil 2003: *Kelet-Európa története a XX. század első felében*. Budapest, Osiris
- Palotás Emil 2011: „Köztes Európa” kialakulása az I. világháború után. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 763–769.
- Pók Attila 2006: Konfrontation oder Kooperation? Die Westdeutsche Ostpolitik und Ungarn in den 1970er Jahren. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék
- Pokrovskij, M. N. 1925: Trockizm i „oszobennosztyi” isztoricseszkoje razvitija Roszszzii. *Kommunyisztjicseszkiy Internacional*, 1925. 3.
- Pritz Pál 2011: Magyar külpolitika – a csatlósság és a revízió között. In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza?* Budapest, Magyar Történelmi Társulat
- Radice, Hugo 2010: Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 85 (2010. tavasz)

- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II.* Budapest, 1956-os Intézet
- Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* (2010) Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
- Romsics Ignác 2010: A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai. *Aetas*, 2010. 4. 7–17.
- Romsics Ignác 2011a: A magyar történetírás gleichschaltolása 1945–1949. *Rubicon*, 2011. június
- Romsics Ignác 2011b: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris
- Sipos Péter 2006: Iparfejlesztés és a magyar munkásság. *História*, 2006. 6–7.
- Standeisky Éva 2011: A közvetlen demokrácia az 1956-os forradalomban. *Élet és Irodalom*, 2011. november 18.
- Szalai Erzsébet 2009: A magyarországi újkapitalizmus válsága. Mérleg a politikai rendszerváltás után húsz évvel. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve.* L'Harmattan – MTA PTI
- Szalai Pál 1998: Bibó szocializmusképe ürügyén. *Eszmélet* 37 (1998. tavasz)
- Szalai Pál 2001: A Horthy-rendszer jellegéről. *Eszmélet* 52 (2001. tél)
- Szekfü Gyula – Hóman Bálint – Kerényi Károly (szerk.) 1936: *Egyetemes történet.* Budapest, Magyar Szemle Társaság
- Szerdahelyi István 2005: *A sohasem létezett szocializmus.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó
- Szigeti Péter 1988: Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról. In: Krausz Tamás – Tütő László (szerk.): *Válaszúton.* Budapest, ELTE ÁJTK, Politikatudományi Füzetek 7.
- Szigeti Péter 2005a: *Világrendszerműködésben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2005b: A hatalom filozófusa – az államról. *Eszmélet* 68 (2005. ősz)
- Szigeti Péter 2011a: A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. In: Szigeti Péter: *Társadalomkutatás – mi végre?* Budapest – Győr, Universitas-Győr Non-profit Kft, 176–189.
- Szigeti Péter 2011b: A félperiféria-vita jelentősége. In: Szigeti Péter: *Társadalomkutatás – mi végre?* Budapest – Győr, Universitas-Győr Non-profit Kft, 198–214.
- Szolovjov, Szergej – Jermolajev, Szergej 2011: Immanuel Wallerstein – A történelmi kapitalizmus mítoszai. *Eszmélet* 91 (2011. ősz)
- Sztálin Művei 13. köt. (1951) Budapest, Szikra
- Szűcs Jenő 1974a: Egy kis visszapillantás: a modern nacionalizmus történeti típusai. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat
- Szűcs Jenő 1974b: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószövege. Hozzászólás egy vitához. In: *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető. (Eredetileg, de nem a végső formában: *Történelmi Szemle*, 1981. 3. 313–359.)
- Szvák Gyula 1984: Az „orosz feudalizmus” historiográfiájának vázlata. In: *Világ-történet*, 1984/3.
- Szvák Gyula 1988: Concepts of „Russian Feudalism” in Russian Historiography. In: *Hungaro-Slavica*, 1988, 203–220.

- Szvák Gyula 1999: Meszto Roszszii v Jevrope (v szrednyevekoveje i rannyeje novoe vremja). In: *Meszto Roszszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe.* Ruszisztikai Könyvek V. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet
- Szvák Gyula 2000: „Durno” li govority o „ruszszkom feodalizme”? K isztoriografii voprosza. In: *Trudi Insztituta Roszszijszkoj Isztorii pri Roszszijszkoj Akagyemii Nauk za 1997-1998 gg.* vip. 2, 5–28, obszuzsgyenyije doklada, Moszkva, 28–55.
- Szvák Gyula 2006: Az „orosz feudalizmus” a szovjet korszakban. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára.* Budapest, 285–300.
- The Goebbels Diaries.* (1948) Ed. Louis P. Lochner, New York, Popular Library
The Institute for the Study of Totalitarian Regimes. <http://www.ustrcr.cz/cs/obeti-okupace>
- Tókei Ferenc 1963: *Sur le mode de production asiatique.* Les Cahiers du C.E.R.M. Paris, Éditions sociales
- Tókei Ferenc 1969: *Zur Frage der Asiatischen Produktionsweise.* Neuwied, Luchterhand Verlag
- Tókei Ferenc 1971: *A társadalmi formák elméletéhez.* (Második, lényegében változatlan kiadás.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Tókei Ferenc 1974: *A szocializmus dialektikájáról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Tókei Ferenc 1975: *K tyeorii obszcsesztyvennih formacii.* Moszkva, Izdat. Progressz
- Tókei Ferenc 1979: L'Ontologie de l'être social. Notes sur l'œuvre posthume de György Lukács (1885–1971). *La Pensée*, 1979. No. 206. 29–37.
- Történetelméleti és módszertani tanulmányok.* (1977) Szerk.: Glatz Ferenc, Budapest, Gondolat
- Tütő László 2010: Liberalizmus és demokrácia ellentéte Lukács György társadalomfilozófiájában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Lukács György és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok.* Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 15–68.
- Tütő László 2011: „Bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni”. Felszólalás a *Lukács György és a szocialista alternatíva* című kötet (Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2010) könyvbemutatóján. *Eszmélet* 89 (2011. tavasz)
- Tütő László 2012: Kik a marxisták, és miért nem akarnak kommunizmust? *Eszmélet* 93 (2012. tavasz)
- Tyeorija dogonyjajuscsego razvitija Je. A. Preobrazszenskogo i szovremennoszty.* (2011) *Vidajuscieszja ekonomiszti Roszszii* (Szerk.: M. I. Vojekov), Moszkva
- Ungváry Krisztián 1998: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: *Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet.* Osiris–Századvég
- Ungváry Krisztián 2004: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris
- Váczy Péter 1986: A középkori Kelet-Európa. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában.* I. köt. Budapest, Magvető
- Válaszúton.* (1988) Politikatudományi Füzetek 7. Szerk.: Krausz Tamás – Tütő László. Budapest, ELTE ÁJTK
- Varga Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében.* Ruszisztikai Könyvek XXIII. Budapest, Russica Pannonicana
- Varga Éva Mária – Hrisztoforov, Vaszilij 2011: Werth Henrik vezérkari főnök valótlomása szovjet fogságban. In: *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta*

- meg a náci Németország a Szovjetuniót. Ruzsisztikai Könyvek XXXII. Budapest, Russica Pannonicana, 187–270.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Budapest, Gondolat
- Wallerstein, Immanuel 1996: *Historical Capitalism with Capitalist Civilisation* (2nd ed.) London, Verso
- Wallerstein, Immanuel 2002: New Revolts against the System. *New Left Review* 18, 2002. November–December
- Wheatcroft, S. G. – Davies, R. – Cooper, J. 1986: Soviet industrialisation reconsidered: some preliminary conclusions about economic development between 1926 and 1941. *Economic History Review*, Vol. XXXIX., No. 2. (May)
- Wiener György 2009a: A fogalomképzés marxi módszertana. In: *Történetelméleti és politológiai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 7–78.
- Wiener György 2009b (2000): A közösségi és állami tulajdon az „ázsiai” termelési módban. In: *Történetelméleti és politológiai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 81–114.
- Wittfogel, Karl A. 1959 (1957): *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power.* Yale University
- Zimmermann, Susan 1998: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Budapest, Napvilág Kiadó, 40–69.
- Zimmermann, Susan 2012: The transparent global history. The contribution of Vienna global studies. *Historical Reflections* 38. évf., 2012. 2. sz. 123–138.
- 1968 – *Kelet-Európa és a világ.* (2008) Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. *Kelet-Európai Tanulmányok* 3. Budapest, L'Harmattan